

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za pedagogiju

**LGBT INKLUZIVNA ŠKOLA: IMPLIKACIJE ZA ODGOJNO-OBRAZOVNU
PRAKSU**

Diplomski rad

Tihana Barbarić
Mentorica: dr.sc. Marija Bartulović

Zagreb, 2017.

Sadržaj

UVOD	6
1. Središnji koncept rada - LGBT inkluzivna škola	7
1.1. LGBT učenici kao seksualna manjina.....	8
2. Terminološki okvir	9
3. Ljudsko-pravni i zakonski okvir LGBT inkluzivnosti	13
3.1. Međunarodni kontekst	14
3.2. Hrvatski kontekst – Zakoni koji štite prava LGBT osoba	19
3.2.1. Ustav Republike Hrvatske	19
3.2.2. Zakon o ravnopravnosti spolova	20
3.2.3. Zakon o istospolnim zajednicama	21
3.2.4. Zakon o suzbijanju diskriminacije.....	24
3.2.5. Kazneni zakon	25
3.2.6. Zakon o medijima.....	26
3.2.7. Zakon o elektroničkim medijima.....	27
3.2.8. Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju	27
3.2.9. Zakon o azilu	28
3.2.10. Zakon o državnim službenicima.....	29
3.2.11. Zakon o sportu.....	29
3.2.12. Zakon o volonterstvu.....	29
3.3. Zakon o životnom partnerstvu	30
3.4. Zakoni u Republici Hrvatskoj koji diskriminiraju LGBT populaciju	33
3.4.1. Obiteljski zakon.....	33
3.4.2. Zakon o zaštiti prava pacijenata	34
3.4.3. Zakon o hrvatskom državljanstvu	34
3.4.4. Zakon o mirovinskom osiguranju.....	35
3.4.5. Nacionalna populacijska politika	35
4. Oblikovanje seksualnog identiteta.....	36
4.1. Adolescencija i seksualni identitet	37
4.2. Oblikovanje (homo)seksualnog identiteta	38
4.2.1. Oblikovanje biseksualnog identiteta.....	41
5. Seksualna socijalizacija u adolescenciji	42
6. Formalni kurikulumi seksualna različitost	45
6.1. Seksualna pedagogija	45
6.2. Seksualni odgoj i obrazovanje - svjetski kontekst.....	46
6.2.1. Seksualni odgoj i obrazovanje – hrvatski kontekst	47
6.2.2. Teen Star i MEMOAIDS	48
6.2.3. Sustavni seksualni odgoj i obrazovanje.....	49
6.3. Obrazovanje nastavnika.....	54
7. Skriveni kurikulum	57
7.1. Pojam „coming out“	58
7.1.1. Negativni LGBT identitet.....	60
7.2. Nasilje.....	61
7.2.1. Homofobija i homofobno zlostavljanje	62
7.2.2. Seksualno uznemiravanje	64
8. Sadržaj kurikuluma seksualnog odgoja i obrazovanja: kritički komentar situacije u Hrvatskoj.....	66

8.1. GROZD-ov program.....	66
8.1.1. Poglavlje „Ljudska spolnost“	67
8.2. Kurikulum zdravstvenog odgoja	68
9. Što možemo učiniti ? – implikacije za odgojno-obrazovnu praksu	72
9.2. Prema LGBT inkluzivnoj školi.....	72
9.3. Autoetnografski komentar – kako se <i>drugi</i> osjećaju prihvaćeno u školi.....	74
ZAKLJUČAK	76
LITERATURA.....	78

LGBT inkluzivna škola: implikacije za odgojno-obrazovnu praksu

Sažetak

Ovaj diplomski rad za cilj ima kroz teorijski pristup temi predstaviti školski sustav kada je riječ o seksualnoj različitosti učenika te što se događa kada kroz taj isti sustav reproduciramo hetereonormativne oblike življenja i stavove koji se nameću kao norma. Nakon predstavljanja LGBT inkluzivne terminologije koja se ponajprije tiče spola, roda, spolnih i rodnih identiteta te različitih seksualnih orijentacija i diskriminacije na temelju iste, slijedi pregled ljudsko pravnog okvira i zakona koji bi trebali biti jednaki za sve i sve jednako štiti. Naime, upravo diskriminacija na temelju spola/roda/seksualne orijentacije pokazuje se kao najveći problem u školama kad govorimo o LGBT inkluzivnosti. Diskriminacija na toj osnovi vodi nasilju usmjerenom prema pojedincu ili grupi učenika koji odskakuju od navedene (hetero)norme. Da bi se zaustavio *trend* diskriminiranja i nasilja onih koji nisu *isti*, potrebna je reforma školstva u vidu uvođenja cjelovitog seksualnog obrazovanja. Samo takav oblik obrazovanja može pružiti relevantne i znanstveno utemeljene činjenice i informacije kada je riječ o seksualnoj različitosti svih učenika. LGBT učenici i učenice su stvarnost svake škole jednako kao što je stvarnost nasilje i diskriminacija te je upravo to jedan od glavnih razloga zašto je svim učenicima potrebno seksualno obrazovanje. Samo kroz sustavno seksualno obrazovanje učenici mogu učiti i rasti u duhu jednaki u različitostima.

Ključne riječi: škola, LGBT učenici, nasilje, seksualno obrazovanje, različitost

LGBT Inclusive School: Implications for educational and pedagogical practice

Abstract

This work aims using a theoretical approach to the theme, to present a school system when it comes to the sexual diversity of students, and what happens when a school system is imposing heterosexual forms of living and standards as norms. After presenting an LGBT inclusive terminology concerning sex, gender and sex and gender identities or orientation and discrimination, follows a Law which should legally protect everyone on an equal basis. The discrimination based on different sex, gender or sexual orientation has proved to be one of the biggest problems in schools when it comes to LGBT inclusiveness. Discrimination on that basis leads to the violence towards an individual or a group of students who are out of heterosexual standards. In order to stop this and to protect "the different ones", a school

reform with a thorough sexual education needs to be done. Only this kind of education could prove relevant and scientifically based facts and information concerning different sex orientation of all students. LGBT students are the reality of our schools today just as violence and discrimination and that is one of the main reasons why we need a proper sexual education in schools. Only through systematic sexual education students can learn and grow in the spirit of equal differences.

Key words: school, LGBT students, violence, sexual education, diversity

UVOD

Temu koju sam odabrala za svoj diplomski rad je LGBT inkluzivna škola – implikacije za odgojno-obrazovnu praksu. Područje u koje ova tema spada je seksualna pedagogija, a rad je realiziran u obliku teorijskoga istraživanja teme. Predmet istraživanja su prije svega LGBT učenici, odnosno seksualna različitost učenika kao dio formalnog i skrivenog kurikuluma. Obrada teme uključuje proučavanje dosadašnje literature i istraživanja o ovoj i sličnim temama i dobivenim rezultatima. Moja osobna motivacija za obradu ove teme je bila jako velika. Ponajprije zbog mog osobnog iskustva gdje sam sazrijevala i obrazovala se u školama koje su bile pretežno heteronormativno usmjerene (Mills, 2007) (još uvijek današnja praksa) te na taj način diskriminirale sve što se nije uklapalo u normu (hetero)društva (Lee; Carpenter, 2014). Heteronormativni stavovi i oblici življenja reproduciraju se putem obrazovanja u kojem je pažnja isključivo usmjerena na heteroseksualne, monogamne veze i na taj način označavajući ostale oblike seksualnog izražavanja kao *druge* (Sanjakdar i sur., 2015). Osobno, jako teško je bilo rasti i razvijati se u odgojno-obrazovnoj instituciji kada ste „drugačiji“. Uz to, ova tema je trenutno aktualna u hrvatskoj odgojno-obrazovnoj praksi jer se već duži niz godina pokušava uvesti seksualno obrazovanje. Ovim radom se želi ukazati koji se problemi javljaju kada kroz odgoj i obrazovanje se reproduciraju pravila nametnuta društvom u ignoriranju različitosti. Također, dolazi se do spoznaje kakvo je pedagoško viđenje same škole kao odgojno-obrazovne institucije prema (seksualnoj) različitosti učenika, a samim time i stupanj inkluzivnosti škole; što nastavnici i stručni suradnici mogu/trebaju činiti kako bi stvorili kulturu škole koja je sve-inkluzivna. Ovaj rad je ponajviše usmjeren na LGBT inkluzivnost škole, odnosno na LGBT učenike i učenice te veliki utjecaj prevladavajućih heteronormativnih škola. Naime, heteronormativnost se i dalje predstavlja kao glavni mehanizam znanja i moći usredotočujući se na spol (Sanjakdar, 2015). Nastavnicima bi se morale dati implikacije za pristup određenim temama što je jako važno za istraživanja pedagojske znanosti. Uviđanje, poticanje i poštivanje različitosti kod svakog pojedinca je jedino što može voditi do inkluzivne škole za sve njezine učenike.

1. Središnji koncept rada - LGBT inkluzivna škola

Heteronormativnost je oblik poricanja razlika i suprotnosti na razini društva što dalje vodi do toga da je i obrazovni sustav heteronormativno usmjeren, odnosno da se donose pretpostavke kako su svi članovi odgojno-obrazovnog sustava heteroseksualne orijentacije (Warner, 1993 prema Lee; Carpenter, 2014). Upravo ovakve pretpostavke mogu biti pogubne i stresne za LGBT osobe¹ (Allen, 2007 prema Lee; Carpenter, 2014). Kada se kaže LGBT inkluzivna škola mnogi neće pomisliti na učenike i učenice homoseksualne i biseksualne orijentacije koji se nalaze u odgojno-obrazovnom procesu (heteronormativnom sustavu), nego na *dodatna prava* u školovanju. Pod dodatna prava mislim na posebno tretiranje učenika LGBT orijentacije. Posebni tretmani se ne događaju niti se tome teži, a samim time ne podrazumijevaju LGBT inkluzivnu školu. Uviđanje i pažnja koja se pridaje različitosti kroz obrazovanje je katalizator društvenih promjena (Quinn; Meiners, 2010 prema Lee; Carpenter, 2014). Škole trebaju poboljšavati potporu LGBT učenicima, jer se na taj način potiče učinkovitije i sigurnije okruženje za učenje, ne samo za LGBT učenike već za sve. Učenici i učenice homoseksualne i biseksualne orijentacije su u središtu zanimanja ovog rada stavljajući naglasak na pozitivnu školsku klimu koja vodi boljim akademskim postignućima (McCarty-Caplan, 2013). Stoga će učenici i učenice homoseksualne i biseksualne orijentacije biti fokus u mom radu.

Kada se kaže LGBT inkluzivna škola ne misli se pod time da je nekome uzeto pravo školovanja ili da se za to pravo treba izboriti kao jednaki među svima. Obrazovanje mora svima biti dostupno, jer obrazovanje je temeljno ljudsko pravo koje je neophodno za ostvarivanje svih drugih ljudskih prava (UNESCO, 2010). Pitanje se krije u riječi *jednako*. Ako se učenici obrazuju i odgajaju kroz jednoslojni sustav u kojem vladaju heteronormativna pravila, može li se onda govoriti o jednakom obrazovanju dostupnom svima i obrazovanju u kojem svi učenici uživaju svoja prava? LGBT učenici su manjina tijekom odgoja i obrazovanja kroz institucije bile one formalne ili neformalne. Obrazovanje im je dostupno, ali pitanje je kakvo je to obrazovanje koje škole nude? Škola mora biti mjesto gdje se sve različitosti poštuju, uvažavaju i o kojima se upravo u školi uči, pa tako i različitostima kada je riječ o seksualnoj orijentaciji. Upravo škole imaju tu moć da djeluju na način da se smanjuju negativna iskustva LGBT učenika kroz pozitivnu obrazovnu klimu i smanjenje homofobnih ispada (Birkett i sur., 2009 prema McCarty-Caplan, 2013). Škole u Republici Hrvatskoj su i

¹ U radu ću koristiti akronim LGBT jer se upravo taj najčešće koristio u literaturi koju sam pričavala za ovaj rad

dalje isključive u smislu da su heteronormativne.² Sve što odstupa od norme svoje mjesto u udžbenicima teško pronalazi. Kao što sam navela u uvodu, moj fokus će biti položaj LGBT učenika i učenica u odgojno-obrazovnim institucijama. Razlog zbog čega će tema ovog rada biti LGBT učenici i učenice je činjenica da je seksualna različitost integralni dio odgojno-obrazovnog procesa, a škole koje još uvijek djeluju kroz jednoslojni pristup seksualnosti, a time i na odgoj za heteronormativno društvo izravno kršeći pravo na obrazovanje koje mora biti jednako za sve i svima dostupno.

1.1. LGBT učenici kao seksualna manjina

Kratica LGBT podrazumijeva sljedeće: L – lezbijke, G – gejevi, B – biseksualne osobe i T – transrodne osobe. Pritom termin lezbijstvo podrazumijeva seksualnu i emocionalnu privlačnost žene prema drugim ženama; termin gej se odnosi na muškarce koje emocionalno i seksualno privlače drugi muškarci (homoseksualci); termin biseksualne osobe se odnosi na osobe koje emocionalno i seksualno privlače oba spola, dok termin transrodnih osoba podrazumijeva osobe čiji se (vlastiti) rodni identitet ne podudara s društveno uvjetovanim rodnim ulogama i transseksualna osoba je osoba koja ima jasnu viziju promjene spola. Kada govorimo o manjinama (bilo kojim) svima je prva pomisao na ugrožene zajednice u društvu koje trebaju *dobiti* svoja prava ili su u procesu *traženja dodatnih* prava. Smatram, međutim da manjine *ne trebaju dobiti* svoja prava, nego im se njihova prava ne smiju oduzimati i kršiti, bilo izravno ili neizravno. Isto vrijedi i za LGBT manjinu u odgojno-obrazovnim institucijama. Učenici su ranjiva dobna skupina koja upravo kroz period školovanja oblikuje i stvara svoj (seksualni) identitet. O seksualnom identitetu se ne može govoriti bez da ga ne dovodimo u korelaciju sa seksualnom orijentacijom. Seksualna orijentacija se formira neovisno je li osoba imala prethodno seksualno iskustvo ili ne. Prema Fletcheru i Russellu seksualna orijentacija je vlastiti koncept seksualnog i emocionalnog privlačenja prema osobama istog, različitog spola te privlačenja prema osobama oba spola što čini seksualni identitet svakog pojedinca (Sambolić, 2014). Seksualna orijentacija je jedna od četiri komponente seksualnosti, uz biološki spol, rodnu ulogu i rodni identitet (Labris, 2006). O formiranju seksualnog identiteta mladih bit će više riječi u nastavku rada.

² 2009. godine RH je dobila ukor od Europskog odbora zbog diskriminacije osoba homoseksualne orijentacije u kurikulumu (Bijelić, N. 2013.).

2. Terminološki okvir

Da bismo mogli govoriti o LGBT inkluzivnoj školi, školi koja prihvaća seksualnu različitost svih svojih učenika, najprije se moraju definirati temeljni pojmovi koji se tiču ljudske seksualnosti i svega što čini seksualnu raznolikost. Uz definiciju ljudske seksualnosti tu se još ubrajaju spol, rod, spolni i rodni identitet, spolne i rodne uloge, seksualna orijentacija, seksualna prava, seksualno zdravlje. Najopširniju definiciju *ljudske seksualnosti* je vjerojatno dala „Svjetska zdravstvena organizacija“ (WHO). Seksualnost su definirali kao: „... Središnji dio čovjeka koja se tijekom života izražava kroz spol, rod, spolni i rodni identitet, seksualnu orijentaciju, eroticizam, zadovoljstvo, emocionalnu privrženost i reprodukciju. Seksualnost je doživljena i izražena u mislima, fantazijama, željama, vjerovanjima, stavovima, vrijednostima, ponašanjima, navikama, ulogama i odnosima s drugima. Na ljudsku seksualnost utječe interakcija bioloških, psiholoških, socijalnih, emocionalnih, političkih, kulturnih, povijesnih, religioznih i duhovnih faktora“ (WHO, 2006a). Ljudska seksualnost neodvojiva je od koncepta seksualnih prava. *Seksualna prava* WHO definira na sljedeći način: „...Seksualna prava su dio ljudskih temeljnih prava i sadržana su u međunarodnim i regionalnim dokumentima i drugim konsenzusima u nacionalnim zakonima“ , „...Seksualna prava štite prava svih ljudi da ispunjavaju i izražavaju svoju seksualnost i da uživaju u seksualnom zdravlju uz dužno poštovanje prava drugih ljudi i nediskriminirajuće djelovanje“ (WHO, 2006a, update 2010). Kako bi se promicala i štitila ova prava vezana za ljudsku seksualnost, u Hong Kongu je 1999. godine donesena *Povelja o seksualnim pravima Svjetskog seksološkog udruženja*. Prema toj povelji sljedeća seksualna prava moraju biti prepoznata, promicana i zaštićena u svim društvima i jednaka za sve ljude:

1. *Pravo na seksualnu slobodu* – koje obuhvaća mogućnost potpunog izražavanja osobnih seksualnih potencijala. To, dakako, isključuje sve vrste seksualne prisile, eksploatacije i zlostavljanja, bilo kada i u bilo kojoj situaciji;

2. *Pravo na seksualnu autonomiju, seksualni integritet i sigurnost seksualnog tijela* – koje uključuje sposobnost donošenja samostalnih odluka o vlastitom seksualnom životu unutar konteksta osobne i društvene etike. Isto tako, obuhvaća kontrolu vlastitog tijela i uživanje u vlastitom tijelu slobodno od zlostavljanja, sakaćenja i nasilja svake vrste;

3. *Pravo na seksualnu privatnost* – koje uključuje pravo na vlastite intimne odluke i ponašanja, sve dok se njima ne ugrožavaju seksualna prava drugih;

4. *Pravo na seksualnu jednakost* – odnosi se na slobodu od svih vrsta diskriminacije bez obzira na spol, rod, seksualnu orijentaciju, dob, rasu, društvenu klasu, vjeru, te fizičku ili emocionalnu različitost;

5. *Pravo na seksualni užitak* – uključuje autoerotizam, izvor je fizičke, psihičke, intelektualne i duhovne dobrobiti;

6. *Pravo na emocionalno seksualno izražavanje* – seksualno izražavanje jest više od erotskog užitka ili seksualnog čina. Svatko ima pravo izražavati svoju seksualnost kroz komunikaciju, dodir, emocionalno izražavanje i ljubav;

7. *Pravo na slobodu seksualnog udruživanja* – riječ je o mogućnosti sklapanja ili ne sklapanja braka, razvoda i uspostavljanja drugih oblika odgovornih seksualnih zajednica;

8. *Pravo na slobodne i odgovorne reproduktivne izbore* – obuhvaća pravo na odlučivanje o roditeljstvu, broju djece, dobnoj razlici među djecom, te pravo slobodnog pristupa sredstvima kontrole i reguliranja plodnosti;

9. *Pravo na seksualnu informaciju temeljenu na znanstvenom istraživanju* – ovo pravo podrazumijeva da seksualna informacija treba nastati kroz proces nesmetanog i etičnog znanstvenog istraživanja te kako na odgovarajuće načine treba biti diseminirana na svim društvenim razinama;

10. *Pravo na sveobuhvatno obrazovanje o seksualnosti* – jest cjeloživotni proces koji počinje od rođenja i treba uključivati sve društvene institucije;

11. *Pravo na zaštitu seksualnog zdravlja* – treba biti dostupno i za prevenciju i tretman seksualnih nedoumica, problema i poremećaja svih vrsta (Poštić i sur., 2005).

Seksualno zdravlje prema „Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji“ je definirano kao: „...Stanje fizičkog, emocionalnog, mentalnog i socijalnog blagostanja u odnosu na seksualnost. Nije samo odsustvo bolesti, disfunkcije ili nemoći. Seksualno zdravlje zahtijeva pozitivan pristup i pristup pun poštovanja prema seksualnosti i seksualnim odnosima, jednako kao i mogućnost zadovoljavajućeg i sigurnog seksualnog iskustva bez diskriminacije i nasilja. Kako bi se seksualno zdravlje postiglo i održavalo, seksualna prava svih ljudi se moraju poštivati, štititi i ispunjavati „ (WHO, 2006a).

Dva pojma su izrazito ključna za ljudsku seksualnost, a to su spol i rod. Najprije je potrebno napraviti razliku između ta dva pojma da bi se razumjela seksualna orijentacija te spolne i rodne uloge i identiteti. Neznanje, nedovoljna informiranost, indiferentnost nastavnog osoblja i čimbenika obrazovanja dovodi do miješanja pojmova spol i rod te na taj način se čini

šteta učenicima kojima se spol ne podudara s rodnim identitetom i obrnuto. Ljudska seksualnost je dio svih ljudi, svi je posjeduju i žive. Ta dva pojma se često tretiraju kao sinonimi, što nisu.

Spol predstavlja biološke značajke koje čine isključivo ženu ili muškarca (Borić, 2007). Prema toj podjeli ljude se dijele obzirom na njihove reproduktivne organe i genitalije. Uz ženski spol, odnosno muški postoji i klasifikacija interseksa. Interseksualna osoba je osoba čiji se spol ne može definirati isključivo kao ženski ili muški, nego između ta dva spola. Spolni identitet predstavlja unutarnji osjećaj osobe da je muško ili žensko, dok spolna uloga predstavlja ponašanje kojim osoba drugima pokazuje da je muško ili žensko (Masters i sur., 2006).

Nadalje, *rod* predstavlja društveno konstruiranu funkciju žene i muškarca, odnosno društveno oblikovanje biološkog spola i uloga koje su društveno pripisane muškarcima i ženama (femininost i maskulinitet). Rod se konstruira i reproducira na individualnom i društvenom nivou. Individualno oblikovanje roda podrazumijeva vlastiti konstrukt identiteta i izražavanja kojim se potvrđuje, negira ili nadilazi društveno uvjetovan konstrukt roda.³

Rodne uloge su zbroj svih karakteristika, obrazaca ponašanja, obveza i očekivanja pojedinog roda. Rodne uloge se prepisuju od strane društva i kao takve one se mogu mijenjati te ovise o kulturnom, političkom i ekonomskom kontekstu.

Rodni identitet predstavlja vlastitu rodnu konstrukciju i viđenje roda bez obzira na biološki spol osobe. Uz binarnu podjelu rodnog identiteta, muškog i ženskog, rodni identitet se proširuje i na identitete LGBTI populacije.⁴

Spol se odnosi na biološke karakteristike koje definiraju pojam *muškarac i žena*, dok se rod odnosi na društveno oblikovane uloge, ponašanja i aktivnosti koje društvo smatra prikladnima za ulogu *muškarca i žene*. Prema tome muškarac i žena su kategorija spola, dok je muški i ženski kategorija roda.⁵ Prema standardima Europske unije (Winkelmann, 2010) *spolna orijentacija ili spolno opredjeljenje* se odnosi na seksualnu i emocionalnu privlačnost prema drugim osobama. Spolna orijentacija je dio svih ljudi i dio samog identiteta osobe. Osobe koje seksualno i emocionalno privlače osobe istog spola su osobe *homoseksualne orijentacije*. Kada osobu seksualno i emocionalno privlače osobe suprotnog spola onda je riječ o *heteroseksualnoj orijentaciji*. Pojam biseksualnosti odnosno *biseksualne orijentacije*

³ http://www.coe.int/t/dg4/youth/source/resources/publications/gender_matters_en.pdf#search=terminology%20of%20gender

⁴ L(lesbian), G(gay), B(bisexual), T(transgender), I(intersex), Q(queer)

⁵ <http://www.coe.int/en/web/youth/home#search=terminology%20of%20gender>

označava seksualnu i emocionalnu privlačnost prema osobama oba spola. U Zakonu o ravnopravnosti spolova se zabranjuje svaki oblik diskriminacije na temelju spolne orijentacije (Borić, 2007).

Pojam *aut* opisuje osobu koja se seksualno/rodno/spolno identificira u javnom i/ili profesionalnom životu (Labris, 2006). Nasuprot pojmu *aut*, pojam je *closet*, odnosno prikrivanje. To je stanje privatnosti, prikrivenosti. U queer teoriji se ovaj termin odnosi na političku težinu kao režim cenzure koji provodi dominantna kultura. Iz pojma *closet* dolazi do fraze *to come out of the closet* odnosno izlazak na vidjelo, javno i otvoreno istupanje i afirmacija vlastite (homo)orijentacije (Labris, 2006).

Diskriminacija je svaki oblik represije koja može, a ne mora uključivati fizičko nasilje. Diskriminacija se zasniva na principu razlikovanja i različitosti te tako uskraćuje prava svima onima koji su po bilo kojoj osnovi različiti. *Institucionalna diskriminacija* podrazumijeva društveni sklop koji se ogleda u institucijama moći kroz jezik, medij, obrazovanje, religiju i drugo. Na taj način jedna grupa je favorizirana nasuprot drugih grupa. Tu grupu najčešće čine osobe heteroseksualne orijentacije (muškarci), pripadnici bijele rase i prema tome sve druge grupe predstavljaju manjinu (npr. žene heteroseksualne orijentacije koje su također bijele rase) (Labris, 2006).

Bifobija je netolerantnost ili nasilje prema osobama biseksualne orijentacije i često je u sinonimu sa homofobijom. *Genderfobija* ili *rodofobija* je diskriminacija zasnovana na bazi roda. *Heterofobija* predstavlja strah i mržnju prema osobama heteroseksualne orijentacije i prema institucijama koje su zasnovane na heteroseksualnim odnosima, kao što je npr. brak. *Heteroseksizam* predstavlja stav da je heteroseksualna orijentacija jedina valjana seksualna orijentacija i na taj način ignorira osobe ne-heteroseksualne orijentacije. *Homofobija* predstavlja pojam koji označava strah, netoleranciju, nasilje i/ili mržnju prema osobama homoseksualne i biseksualne orijentacije. Nasilje se manifestira u verbalnim i fizički napadima, diskriminaciji pri zapošljavanju, plaćanju poreza i sl. Homofobiju možemo susresti na svakodnevnoj bazi kada npr. osobu koja je homoseksualne orijentacije promatramo samo kroz taj aspekt njezinog identiteta, tj. orijentacije. *Internalizirana homofobija* se očituje u mržnji prema samome sebi koja je posljedica prihvatanja negativnih stereotipa koje stvara opresivna zajednica. *Transfobija* sukladno sa homofobijom i bifobijom, *transfobija* se zasniva na strahu, neznanju i mržnji usmjerenoj protiv transseksualnih i transrodnih osoba. *Internalizirana transfobija* se manifestira na osjećaju krivice, sramote i negativne slike transrodnih i transseksualnih osoba samih prema sebi (Labris, 2006).

3. Ljudsko-pravni i zakonski okvir LGBT inkluzivnosti

„Sveobuhvatni spolni odgoj teži tome da mlade opremi znanjem, vještinama, stavovima i vrijednostima koji su im potrebni da bi odredili svoju spolnost i u njoj uživali – tjelesno i emocionalno, sami za sebe i u odnosima. „Spolnost“ se sagledava holistički i unutar konteksta emocionalnog i društvenog razvoja, prepoznaje činjenicu da informacija sama nije dovoljna. Mladima treba dati priliku da steknu osnovne životne vještine i razviju pozitivne stavove i vrijednosti „ (IPPF, 2006b, str. 6 prema: Standardi spolnog odgoja u Europi, 2010). Iz ove definicije je vidljivo kako se svakom učeniku i učenici mora omogućiti holistički pristup spolnom odgoju te pristup točnim i znanstveno utemeljenim informacijama za rast i razvoj⁶, kako u školi, tako i van odgojno-obrazovnih institucija. Međutim, u praksi to često nije slučaj. Bilo da pojedina država ne postupa u skladu s ovim gore napisanim ili da roditelji/skrbnici odlučuju umjesto učenika i učenica, učenicima je nerijetko onemogućen pristup holističkom spolnom odgoju. Ne samo da se učenicima i učenicama uskraćuje pravo na odgovarajući spolni odgoj već im se uskraćuje i pravo na informacije te na kraju pravo na obrazovanje (zdravstveno). Spolna (seksualna) prava, pravo na informaciju i pravo na obrazovanje su temeljna ljudska prava te kao takva se ne smiju razdvajati. Stoga valja istaknuti konkretna spolna prava koja se tiču svih osoba, a to su:

- 1) Najviši mogući standard spolnog zdravlja, uključujući pristup zdravstvenim službama za spolnost i reprodukciju;
- 2) Traženje, dobivanje i prenošenje informacija vezanih uz spolnost;
- 3) Spolni odgoj;
- 4) Poštivanje tjelesnog integriteta;
- 5) Odabir partnera;
- 6) Odlučivanje o tome hoće li biti spolno aktivni ili ne;
- 7) Sporazumne spolne odnose;
- 8) Sporazuman brak;
- 9) Odlučivanje hoće li imati djecu te kada;
- 10) Vođenje zadovoljavajućeg, sigurnog i ugodnog spolnog života (Priručnik Standardi spolnog odgoja u Europi, 2009, 20, prema Sitar, 2013).

⁶ Konkretno vezanih za spolni odgoj

Prema UNESCO-vu Priručniku za seksualno obrazovanje, holistički pristup seksualnome odgoju i obrazovanju polazi od sljedećih pretpostavki⁷:

- 1) Seksualnost je temeljni aspekt čovjekovog života koji ima sljedeće dimenzije, i to fizičku, psihičku, duhovnu, društvenu, ekonomsku, političku i kulturnu;
- 2) Seksualnost se ne može razumjeti bez pojma roda;
- 3) Različitost je osnovna karakteristika seksualnosti (UNESCO, 2009).

Sukladno tome u sljedećem prikazu ću se dotkanuti, kako međunarodnog, tako i hrvatskog konteksta kada je u pitanju zakonski okvir i polazišta za realizaciju spolnog odgoja u odgojno-obrazovnim institucijama.

3.1. Međunarodni kontekst

Prvo polazim od Opća deklaracija o ljudskim pravima. Opća deklaracija o ljudskim pravima već u svom drugom članku navodi kako: „Svakome pripadaju sva prava i slobode utvrđene u ovoj Deklaraciji bez razlike bilo koje vrste ,kao što je rasa, boja kože, spol, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili društveno podrijetlo, imovina, rođenje ili drugi status. Također, ne smije se praviti nikakva razlika na osnovu političkog, pravnog ili međunarodnog statusa zemlje ili područja kojemu neka osoba pripada, bilo da je to područje neovisno, pod starateljstvom, nesamoupravno ili mu je na neki drugi način ograničen suverenitet,, (Opća Deklaracija o ljudskim pravima, 1948,2). Sukladno tome, ovaj dokument je prvi kada je riječ o ljudskim pravima, a u opća ljudska prava spada i pravo na samo-identifikaciju pa tako i vlastitu seksualnu identifikaciju. Tu dolazimo do LGBT zajednice i pravnog okvira koji ih mora štiti i uvažavati sva prava koja im pripadaju. U više od 70 zemalja homoseksualna orijentacija se smatra zločinom i na taj način se izlažu milijuni ljudi nasilju, diskriminaciji, pritvorima, silovanjima i na kraju smrti.⁸ Glavna načela kad je riječ o pravima koja se referiraju na seksualnu orijentaciju su jednakost i nediskriminacija. LGBT populacija ne traži *poseban* tretman već poštivanje i uživanje istih prava koja moraju biti jednaka za sve. Osnovna građanska, politička i socijalna prava se često krše bilo da je riječ o samim zakonima i/ili u praksi. Prema HREA (2003)⁹ neusklađenost i nejednako postupanje u zakonima, a i u praksi, kada je riječ o LGBT populaciji i osobama heteroseksualne orijentacije su zabilježena u sljedećim situacijama:

⁷ Razlozi za uvođenje i provedbu spolnog odgoja

⁸ Health and Human rights info

⁹ Human Rights Education Associates

- Dobna granica za stupanje u seksualne odnose se razlikuje obzirom je li riječ o istospolnim ili heteroseksualnim odnosima i na taj se način krši *pravo na jednakost svih pred zakonom*;
- *Pravo na nediskriminaciju i život bez nasilja i uznemiravanja* se krši kada se seksualna orijentacija izostavlja iz anti-diskriminacijskih zakona;
- *Pravo na život* se krši u onim zemljama, u kojima se primjenjuje smrtna kazna za sodomiju;
- *Pravo na slobodu od mučenja ili od nehumanog i nečovječnog postupanja* se krši u policijskoj praksi prilikom pritvora LGBT osoba;
- *Proizvoljna uhićenja* osoba za koje se sumnja da pripadaju LGBT zajednici;
- *Sloboda kretanja* je uskraćena parovima različitih nacionalnosti na način da se ne priznaje njihove istospolna zajednica;
- *Pravo na pošteno suđenje* se često krši radi predrasuda sudaca i komore;
- *Pravo na privatnost* se automatski krši jer postoji tzv. zakon o sodomiji;
- *Pravo na slobodu izražavanja i slobodno udruživanje* se krši zbog homofobne klime u društvu;
- *Pravo na prakticiranje religije* je ograničeno pogotovo kada se crkva zalaže protiv LGBT zajednice;
- *Pravo na posao i zaposlenje* je pravo koje je najviše ugroženo kada je riječ o ekonomskim pravima, jer mnoge osobe budu otpuštene i/ili diskriminirane na poslu;
- *Pravo na socijalnu sigurnost, povlastice i pomoć* biva ugroženo kada osobe otkriju identitet svojih supružnika;
- *Pravo na tjelesno i duševno zdravlje* se ugrožava samom činjenicom da neki liječnici imaju pretpostavke da su svi pacijenti heteroseksualne orijentacije i nedostatak stručne obuke za zdravstveno osoblje kada je riječ o seksualnoj orijentaciji;
- *Pravo na stvaranje obitelji* se krši u onim zemljama koje ne priznaju istospolne zajednice i obitelji i nemogućnost posvajanja djece;
- *Pravo na jednako obrazovanje* se krši u odgojno-obrazovnim institucijama, u kojima LGBT učenici/studenti se ne mogu slobodno izražavati radi nepovoljne klime i ostalih sudionika odgojno-obrazovnog procesa (HREA, 2003).

Kao što je vidljivo, načelo jednakost svih pred zakonom se krši - kako u samim zakonima, tako i u praksi. Stoga glavni tajnik UN-a poziva da sve zemlje dekriminaliziraju homoseksualnu orijentaciju i na taj način poduzmu sve potrebne mjere za zaštitu svih ljudi bez obzira na seksualnu orijentaciju i rodni identitet. Opća deklaracija bi trebala bez ijedne iznimke štiti sve ljude kako je navedeno u prvom članku, ali nakon iznesenog, vidljivo je da se određeni članci krše. U nastavku teksta ću nastaviti s prikazom međunarodnih i regionalnih ugovora kojima se određuju standardi za zaštitu LGBT osoba.

Nakon Opće Deklaracije o ljudskim pravima, tu je Deklaracija o seksualnim pravima koju sam predstavila u prethodnome poglavlju, stoga ću ih ovdje samo ponoviti. Seksualna prava su temeljna ljudska prava koja se zasnivaju na slobodi, dostojanstvu i jednakosti svih ljudskih bića (Labris, 2006). Kako bi pojedinac uživao u svojim pravima i razvijao seksualnost, sljedeća seksualna prava moraju biti prepoznata i promicana:

- 1) Pravo na seksualnu slobodu;
- 2) Pravo na seksualnu autonomiju, seksualni integritet i sigurnost seksualnog tijela;
- 3) Pravo na seksualnu privatnost;
- 4) Pravo na seksualnu jednakost;
- 5) Pravo na seksualni užitak;
- 6) Pravo na emocionalno seksualno izražavanje;
- 7) Pravo na slobodu seksualnog udruživanja;
- 8) Pravo na slobodne i odgovorne reproduktivne izbore;
- 9) Pravo na seksualnu informaciju temeljenu na znanstvenom istraživanju;
- 10) Pravo na sveobuhvatno obrazovanje o seksualnosti;
- 11) Pravo na zaštitu seksualnog zdravlja.

Seksualna prava su dio temeljnih ljudskih prava bez kojih se pojedinac ne bi mogao razvijati (u fizičkom i psihičkom smislu) i stoga se navedena prava moraju promicati i štiti od bilo kakvog utjecaja i oblika diskriminacije (Labris, 2006).

Iza Opće deklaracije o ljudskim pravima kao prvog dokumenta kada je riječ o ljudskim pravima i Deklaracije o seksualnim pravima koja konkretnije i opširnije govori upravo o seksualnim pravima, rad će prikazati dokumente koji su sadržani na razini Ujedinjenih naroda. Zadržati ću se na tim dokumentima kada je riječ o međunarodnom kontekstu ljudsko-pravnog okvira kada je riječ o LGBT inkluzivnosti:

- 1) „Međunarodna organizacija rada“ (1958);

- 2) „Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima“ (1966);
- 3) „Pakt protiv mučenja i drugih okrutnih i nehumanih ili degradirajućih postupanja ili kažnjavanja“ (1984);
- 4) „Pakt o pravima djece“ (1989);
- 5) „Pakt o eliminaciji svih oblika diskriminacije protiv žena“ (1981);
- 6) „UNHCR“;
- 7) Ne-vladine organizacije „Amnesty *International*“ i „Human Rights Watch“.

Nadalje, iza dokumenata na razini Ujedinjenih naroda slijedi Vijeće Europe i dokumenti sadržani na toj razini:

- 1) „Pakt o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda“ (1949);
- 2) „Europska društvena povelja“;
- 3) „Povjerenstvo za ljudska prava“;
- 4) „Parlamentarna skupština Vijeća Europe“.

Na razini Europske Unije postoji nekoliko zakona koji nude zaštitu od diskriminacije temeljenu na seksualnoj orijentaciji. To su sljedeći dokumenti:

- 1) „Amsterdamski ugovor“ (1999);
- 2) „Okvirna Direktiva“ (2000);
- 3) „EU povelja o temeljnim pravima“ (2000);
- 4) Europski parlament: „Rezolucija o jednakim pravima lezbijki i gay muškaraca u zemljama Europske zajednice“; „Rezolucija Europskog parlamenta“, br. A5-0050/2000; „Rezolucija Europskog parlamenta o homofobiji u Europi“;
- 5) „Atenska deklaracija“ (2003).

Europska Unija je dala smjernice koje već postojeće članice i one zemlje koje su predale zahtjev za članstvo moraju poštivati da bi uopće pristupile EU. To su sljedeće smjernice:

- 1) Države članice moraju uključiti seksualnu orijentaciju kao jednu od zabranjenih osnova diskriminacije;
- 2) Države članice moraju povući sve zakone koji diskriminiraju po seksualnoj orijentaciji i izbaviti iz zatvora sve one koji su radi vlastite orijentacije bili zatvoreni;

- 3) Države članice moraju uključiti diskriminaciju na temelju seksualne orijentacije kao prekršaj u kriminalnom ili civilnom zakonu i usvojiti jednake mjere prilikom zapošljavanja;
- 4) Države članice moraju uvesti zakone koji zabranjuju diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije kada je riječ o dobrima i uslugama, zdravstvu, stanovanju, obrazovanju i socijalnoj zaštiti;
- 5) države članice ne bi smjele ratificirati niti jedan pristup državama koje imaju diskriminatorne zakone; državama članicama se preporuča da prošire zakone koji se tiču izvanbračnih veza kao i priznavanje istih (Labris, 2006).

Kada govorimo o zaštiti i osiguranju prava LGBT osoba, kao najveći problem pokazuje se implementacija zakona, odnosno primjena u praksi. Kako bi došlo do učinkovitije primjene zakona, potrebna je reforma pravosuđa i javne uprave i uključivanje nevladinih sektora.¹⁰ Nadalje, valja spomenuti i OSCE, najveću regionalnu organizaciju o zaštiti koja djeluje na području Europe, Centralne Azije i Sjeverne Amerike. 1995. godine je potpisana deklaracija u Ottawi, u kojoj OSCE poziva sve države članice da osiguraju zaštitu od diskriminacije na bilo kojoj osnovi pa tako i onoj vezanoj za seksualnu orijentaciju.

Nacionalna zaštita od diskriminacije na osnovi seksualne orijentacije postoji u nekoliko država, bilo da je u zakonima, u praksi ili oboje, ali je još daleko od toga da sve države svijeta postupaju jednako prema svima, odnosno ne samo da se zakonom brani diskriminacija temeljena na seksualnoj orijentaciji već da se doista tako postupa i u praksi. Okvirna direktiva Europske Unije za jednako postupanje pri zapošljavanju je trenutno jedini međunarodni instrument koji obvezuje sve članice i one zemlje koje će postati članice da implementiraju anti-diskriminacijske politike na nacionalnoj osnovi temeljene na seksualnoj orijentaciji. O tome je riječ u članku 21. koji glasi: „Bilo koja diskriminacija zasnovana na spolu, rasi, boji, etničkom ili društvenom porijeklu, urođenim karakteristikama, jeziku, religijskom ili drugom uvjerenju, političkom ili bilom kojem drugom mišljenju, pripadnosti nacionalnoj manjini, vlasništvu, rođenju, invaliditetu, godinama ili seksualnoj orijentaciji biti će zabranjena“ (Labris, 2006, 183). Zatim su tu i dvije „Preporuke“ koje se tiču lezbijki i gay muškaraca u sportu i to *Preporuka* 1635 (2003) i ona koja se tiče položaja lezbijki i gay muškaraca u državama članicama Savjeta Europe odnosno *Preporuka* 1474 (2000).

¹⁰<http://www.lori.hr/prava-lgbt-osoba/prava-lgbtiq-osoba-u-svijetu>

3.2. Hrvatski kontekst – Zakoni koji štite prava LGBT osoba

Nakon međunarodnog konteksta u nastavku teksta ću prikazati zakonski okvir Republike Hrvatske koji štiti prava LGBT osoba i osigurava zaštitu od diskriminacije po spolnoj i rodnoj osnovi te osnovi seksualne orijentacije.

3.2.1. Ustav Republike Hrvatske

Prvi (skup) zakona je upravo „Ustav Republike Hrvatske“ donesen 22. prosinca 1990. od strane Hrvatskog sabora. To je jedinstveni opći pravni akt s najvišom pravnom snagom u Republici Hrvatskoj koji štiti sve građane Republike Hrvatske od bilo kojeg oblika diskriminacije. Za ovaj rad su bitni zakoni i odredbe koji se tiču LGBT prava i koje štite prava LGBT osoba. To su sljedeći članci:

1) „Ustav Republike Hrvatske“ (NN 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10)¹¹;

III. Zaštita ljudskih prava i temeljnih sloboda:

1. Zajedničke odredbe

Čl. 14. Svatko u Republici Hrvatskoj ima prava i slobode, neovisno o njegovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama. Svi su pred zakonom jednaki.

2) „Osobne i političke slobode i prava“

Čl. 35.

Svakom se jamči štovanje i pravna zaštita njegova osobnog i obiteljskog života, dostojanstva, ugleda i časti.

Čl. 39.

Zabranjeno je i kažnjivo svako pozivanje ili poticanje na rat ili uporabu nasilja, na nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju ili bilo koji oblik nesnošljivosti.

Ovdje je izostavljena seksualna orijentacija kao pravo i sloboda odabira svakog pojedinca, a prema tome i diskriminacija na tu osnovu. Naveden je termin *drugim osobinama*. Govoreći o LGBT inkluzivnosti, poželjno bi bilo dodati navedeno.

¹¹ LORI. Dostupno na: <http://www.lori.hr/prava-lgbt-osoba/prava-lgbtiq-osoba-u-hrvatskoj>

3.2.2. *Zakon o ravnopravnosti spolova*

Hrvatski je sabor 2003. usvojio „Zakon o ravnopravnosti spolova“. Zakon proizlazi iz međunarodnog prava te obveza preuzetih Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju između Hrvatske i Europske unije. Pruža opću zabranu diskriminacije na temelju spolne orijentacije i poticanje drugih na diskriminaciju te zabranjuje javno prikazivanje žena i muškaraca na uvredljiv način obzirom na spol i orijentaciju (Juras, Bosanac i Škarica, 2004, prema Sambolić, 2014). Također nalaže uklanjanje svih rodnih stereotipa u školskim udžbenicima i medijima. Navedeno je vidljivo u članku 6., 13. i 16.:

1) Čl. 6.

(1) Diskriminacija na temelju spola (u daljnjem tekstu: diskriminacija) označava svaku razliku, isključenje ili ograničenje učinjeno na osnovi spola kojemu je posljedica ili svrha ugrožavanje ili onemogućavanje priznanja, uživanja ili korištenja ljudskih prava i osnovnih sloboda u političkom, gospodarskom, društvenom, kulturnom, građanskom ili drugom području na osnovi ravnopravnosti muškaraca i žena, obrazovnom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom, građanskom i svakom drugom području života.

(3) Zabranjuje se diskriminacija na temelju spolne orijentacije.

2) Čl. 13.

(5) Pri oglašavanju nije dozvoljeno koristiti izričaje koji uzrokuju ili bi mogli uzrokovati diskriminaciju na temelju spola, bračnog i obiteljskog statusa i spolne orijentacije.

3) Čl. 16.

(2) Zabranjeno je javno prikazivanje i predstavljanje žena i muškaraca na uvredljiv, omalovažavajući ili ponižavajući način, s obzirom na spol i spolnu orijentaciju.

Kao što je vidljivo, diskriminacija na temelju spolne orijentacije je samo navedena bez dodatnih objašnjenja. Pritom mislim proširenje termina na LGBT zajednicu. Na ovaj način, biseksualne i transrodne osobe su ostale isključene.

3.2.3. *Zakon o istospolnim zajednicama*

Zakon o istospolnim zajednicama je donesen 2003. godine. Zakon daje dva prava, a to su pravo na uzdržavanje i stjecanje zajedničke imovine. Uz ovo predviđa i antidiskriminacijske odredbe koje štite pripadnike/ice seksualnih manjina od diskriminacije temeljem spolnog usmjerenja ili postojanja istospolne zajednice (LORI). Riječ je o sljedećim člancima:

1) Čl. 1.

Ovim se Zakonom uređuje istospolna zajednica i pravni učinci postojanja te zajednice.

2) Čl. 2.

Istospolna zajednica, u smislu ovoga Zakona, je životna zajednica dviju osoba istog spola (u daljnjem tekstu: partner/ica) koje nisu u braku, izvanbračnoj ili drugoj istospolnoj zajednici, a koja traje najmanje tri godine te koja se temelji na načelima ravnopravnosti partnera, međusobnog poštovanja i pomaganja te emotivnoj vezanosti partnera.

3) Čl. 3.

Istospolnom zajednicom smatra se životna zajednica osoba koje:

- su starije od 18 godina,
- nisu lišene poslovne sposobnosti,
- nisu krvni srodnici u ravnoj lozi, a u pobočnoj zaključno do četvrtog stupnja.

4) Čl. 4.

Pravni učinci postojanja istospolne zajednice su pravo na uzdržavanje jednog od partnera/ice i pravo na stjecanje i uređivanje međusobnih odnosa u svezi imovine te pravo na uzajamno pomaganje.

5) Čl. 5.

Za rješavanje sporova o pitanjima koja uređuje ovaj Zakon, nadležan je sud prema općim pravilima postupanja, ako ovim Zakonom nije drukčije određeno.

II. Uzdržavanje;

6) Čl. 6.

(1) U istospolnoj zajednici partner/ica koji nema dovoljno sredstava za život ili ih ne može ostvariti iz svoje imovine, a nije sposoban za rad ili se ne može zaposliti, ima pravo na uzdržavanje od svoga partnera/ice.

(2) Ako je prestala istospolna zajednica, partner/ica koji ispunjavaju uvjete iz stavka 1. ovog članka i članka 2. ovog Zakona ima pravo na uzdržavanje od drugog partnera/ice.

(3) Tužba za uzdržavanje može se podnijeti u roku od šest mjeseci od dana prestanka istospolne zajednice.

7) Čl. 7.

Sud može odbiti zahtjev za uzdržavanje partnera/ice, ako bi uzdržavanje predstavljalo očitu nepravdu za drugog partnera/icu.

8) Čl. 8.

(1) Sud može odlučiti da obaveza uzdržavanja partnera/ice traje do godine dana, osobito kad je tužitelj/ica u mogućnosti u dogledno vrijeme osigurati sredstva za život na drugi način.

(2) U opravdanim slučajevima sud može produljiti obvezu uzdržavanja.

(3) Tužba za produljenje uzdržavanja može se podnijeti samo do isteka vremena za koje je uzdržavanje određeno.

9) Čl. 9.

(1) Pravo na uzdržavanje prestaje ako partner/ica sklopi brak.

(2) Pravo na uzdržavanje prestaje sudskom odlukom ako sud utvrdi da uzdržavani partner/ica živi u izvanbračnoj ili novoj istospolnoj zajednici ili da je postao nedostojan toga prava ili ako više ne postoji koji od uvjeta iz članka 6. stavka 1. ovoga Zakona.

(3) Sud će odrediti da pravni učinak odluke o prestanku uzdržavanja iz stavka 2. ovog članka nastaje i prije njene pravomoćnosti, od dana kada su nastupile pretpostavke za prestanak uzdržavanja.

10) Čl. 10.

U postupku određivanja uzdržavanja primjenjuju se odgovarajuće odredbe Obiteljskog zakona.

III. Imovinski odnosi;

11) Čl. 11.

Partneri/ice mogu imati zajedničku stečevinu i vlastitu imovinu.

12) Čl. 12.

Zajednička stečevina je imovina koju su partneri/ice stekli radom za vrijeme trajanja istospolne zajednice ili potječe iz te imovine.

13) Čl. 13.

Partneri/ice su u jednakim dijelovima suvlasnici u zajedničkoj stečevini.

14) Čl. 14.

Na zajedničku stečevinu primjenjuju se odredbe stvarnog i obveznog prava, ako ovim Zakonom nije drukčije određeno.

15) Čl. 15.

(1) Za poslove redovite uprave smatra se da je drugi partner/ica dao svoj pristanak ako se ne dokaže suprotno.

(2) Nepostojanje pristanka ne utječe na prava i obveze poštene treće osobe.

16) Čl. 16.

Dobitak od igara na sreću zajednička je stečevina.

17) Čl. 17.

(1) Imovina koju partner/ica ima u trenutku početka postojanja istospolne zajednice ostaje njegova vlastita imovina.

(2) Vlastita imovina je i imovina koju je partner/ica stekao tijekom istospolne zajednice nasljeđivanjem ili darovanjem.

18) Čl. 18.

(1) Autorsko djelo je vlastita imovina onog partnera/ice koji ga je stvorio.

(2) Imovinska korist od autorskog prava i autorskom pravu srodnih prava ostvarenih tijekom istospolne zajednice zajednička je stečevina.

19) Čl. 19.

(1) Imovinskopravni odnosi partnera/ice mogu se urediti ugovorom o uređenju imovinskopravnih odnosa na postojećoj ili budućoj stečevini i imovini.

(2) Ugovor iz stavka 1. ovog članka se sklapa u pisanom obliku, a potpisi partnera/ica moraju biti ovjereni.

20) Čl. 20.

Ugovorom o uređenju imovinskopravnih odnosa partnera/ica nije dopušteno ugovoriti primjenu stranog prava na imovinskopravne odnose.

IV. Zabrana diskriminacije;

21) Čl. 21.

(1) Zabranjuje se svaka diskriminacija, izravna i neizravna na osnovi istospolne zajednice kao i činjenice homoseksualne orijentacije.

(2) Poticanje druge osobe na diskriminaciju smatra se diskriminacijom u smislu stavka 1. ovog članka.

(3) Izravna diskriminacija znači svako postupanje kojim se osoba koja je član istospolne zajednice stavlja ili je bila stavljena u nepovoljni položaj od druge osobe u usporedivoj situaciji na temelju činjenice da je član istospolne zajednice.

(4) Neizravna diskriminacija postoji kada određena naizgled neutralna odredba, kriterij ili praksa osobu koja je član istospolne zajednice na temelju te činjenice stavlja ili bi stavila u nepovoljniji položaj u odnosu na druge osobe.

Ovaj Zakon, kao što je navedno, uređuje samo pravnu osnovu zajednice, točnije uzdržavanje i stjecanje imovine. U Zakonu se nigdje ne spominje obitelj, odnosno djeca u zajednici, kao ni posvajanje. Ovako je zajednica predstavljena samo kao pravni čin. Za LGBT inkluzivniji Zakon, poželjno bi ga bilo proširiti na uređenje obiteljskih odnosa unutar zajednice.

3.2.4. Zakon o suzbijanju diskriminacije

Ovaj Zakon je Hrvatski sabor donio 2008. godine i vrijedi samo na teritoriju Republike Hrvatske. Iz sljedećeg članka je vidljivo promicanje jednakosti i ostvarivanje jednakih mogućnosti i zaštita od diskriminacije bez obzira na spol, rasu, etničku pripadnost, jezik, vjeru i drugo:

1) Čl. 1.

Ovim se Zakonom osigurava zaštita i promicanje jednakosti kao najviše vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske, stvaraju se pretpostavke za ostvarivanje jednakih mogućnosti i uređuje zaštita od diskriminacije na osnovi rase ili etničke pripadnosti ili boje kože, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovnog stanja, članstva u sindikatu, obrazovanja, društvenog položaja, bračnog ili obiteljskog statusa, dobi, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskog naslijeđa, rodnog identiteta, izražavanja ili spolne orijentacije.

U ovom Zakonu se opet spominju termini kao *drugo* i *drugog uvjerenja*. Smatram da bi jasno trebalo eksplicitno navesti seksualnu orijentaciju kao to *drugo*. Na taj način bi se Zakon jasnije referirao prema LGBT zajednici.

3.2.5. Kazneni zakon

Kazneni zakon je donesen 1997. godine od strane Zastupničkog doma Sabora Republike Hrvatske. Za ovaj rad su bitni sljedeći članci:

1) Čl. 89.

(36) Zločin iz mržnje jest svako kazneno djelo iz ovog Zakona, počinjeno iz mržnje prema osobi zbog njezine rase, boje kože, spola, spolne orijentacije, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovine, rođenja, naobrazbe, društvenog položaja, dobi, zdravstvenog statusa ili drugih osobina.

Povreda ravnopravnosti građana;

2) Čl. 106.

(1) Tko na temelju razlike u rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama, ili zbog pripadnosti etničkoj i nacionalnoj zajednici ili manjini u Republici Hrvatskoj, uskrati ili ograniči slobodu ili pravo čovjeka i građanina utvrđeno Ustavom, zakonom ili drugim propisom, ili koji na temelju te razlike ili pripadnosti daje građaninu povlastice ili pogodnosti, kaznit će se kaznom zatvora od šest mjeseci do pet godina.

Rasna i druga diskriminacija;

3) Čl. 174.

(1) Tko na temelju razlike u rasi, vjeri, jeziku, političkom ili drugom uvjerenju, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama, spolu, boji kože, nacionalnosti ili etničkome podrijetlu krši temeljna ljudska prava i slobode priznate od međunarodne zajednice, kaznit će se kaznom zatvora od šest mjeseci do pet godina.

(2) Kaznom iz stavka 1. ovog članka kaznit će se tko progoni organizacije ili pojedince zbog njihova zalaganja za ravnopravnost ljudi.

(3) Tko u cilju širenja rasne, vjerske, spolne, nacionalne, etničke mržnje ili mržnje po osnovi boje kože ili spolnog opredjeljenja, ili drugih osobina, ili u cilju omalovažavanja, javno iznese ili pronese zamisli o nadmoćnosti ili podčinjenosti jedne rase, etničke ili vjerske zajednice, spola, nacije ili zamisli o nadmoćnosti ili

podčinjenosti po osnovi boje kože ili spolnog opredjeljenja, ili drugih osobina, kaznit će se kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine.

Govoreći o LGBT inkluzivnosti u ovom Zakonu, dodala bih u članak 106. seksualne manjine kada je riječ o povredi sloboda manjina, a seksualnu orijentaciju u članak 174. Kada je riječ o kršenju temeljnih ljudskih prava i sloboda. Ovdje jednako kao i u Zakonu o suzbijanju diskriminacije je pod *drugo* kada je riječ o seksualnim manjinama.

3.2.6. Zakon o medijima

Mediji kao sredstvo javnog informiranja široke mase moraju djelovati antidiskriminacijski i uvažavati sve potrebe i različitosti te iste mase. Prema tome, sloboda medija se ne može nazvati potpuna sloboda, jer bi se na taj način mogla promovirati mržnja i diskriminacija (Sambolić, 2014). O tome je riječ u sljedeća tri članka:

1) Čl. 3.

(4) Zabranjeno je prenošenjem programskih sadržaja u medijima poticati ili veličati nacionalnu, rasnu, vjersku, spolnu ili drugu neravnopravnost ili neravnopravnost na temelju spolne orijentacije, kao i ideološke i državne tvorevine nastale na takvim osnovama, te izazivati nacionalno, rasno, vjersko, spolno ili drugo neprijateljstvo ili nesnošljivost, neprijateljstvo ili nesnošljivost na temelju spolne orijentacije, poticati nasilje i rat.

4. Medijska načela i obveze;

2) Čl. 16.

(1) Mediji su dužni poštovati privatnost, dostojanstvo, ugled i čast građana, a osobito djece, mladeži i obitelji bez obzira na spol i spolno opredjeljenje. Zabranjuje se objavljivanje informacija kojima se otkriva identitet djeteta, ukoliko se time ugrožava dobrobit djeteta.

5. Oglašavanje;

3) Čl. 20.

(8) Nije dopušteno oglašavanje u kojem se žene i muškarci prikazuju na uvredljiv ili ponižavajući način, s obzirom na spol i spolno opredjeljenje.

Ovaj Zakon je dosta dobro i uvažavajuće napisan i referira se na seksualne manjine i različita spolna opredjeljenja. Dodala bih samo još pored toga i slobodu odabira kada je riječ o različitim seksualnim orijentacijama.

3.2.7. *Zakon o elektroničkim medijima*

4) Čl. 12.

(2) U audio i/ili audiovizualnim medijskim uslugama nije dopušteno poticati, pogodovati poticanju i štititi mržnju ili diskriminaciju na osnovi rase ili etničke pripadnosti ili boje kože, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovnog stanja, članstva u sindikatu, obrazovanja, društvenog položaja, bračnog ili obiteljskog statusa, dobi, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskog naslijeđa, rodnog identiteta, izražavanja ili spolne orijentacije, te antisemitizam i ksenofobiju, ideje fašističkih, nacionalističkih, komunističkih i drugih totalitarnih režima.

5) Čl. 16.

(4) Audiovizualne komercijalne komunikacije ne smiju:

- dovoditi u pitanje poštivanje ljudskog dostojanstva,
- uključivati ili promicati bilo kakvu diskriminaciju na temelju spola, rase, etničke pripadnosti, nacionalnosti, vjere ili uvjerenja, invalidnosti, dobi ili spolne orijentacije,
- poticati ponašanje koje je štetno za zdravlje ili sigurnost,
- poticati ponašanje koje je iznimno štetno za zaštitu okoliša.

3.2.8. *Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*

Svi ljudi imaju pravo na obrazovanje koje su dobili prilikom rođenja. Prema tome, pripadnici LGBT populacije imaju pravo na obrazovanje bez bilo kojeg oblika diskriminacije na osnovu spola, roda i seksualne orijentacije. O tome govore sljedeći članak:

1) Čl. 77.

(1) Sveučilište, veleučilište ili visoka škola utvrđuju postupak odabira pristupnika za upis na način koji jamči ravnopravnost svih pristupnika bez obzira na rasu, boju kože, spol, jezik, vjeru, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, imovinu, rođenje, društveni položaj, invalidnost, seksualnu orijentaciju i dob. Sveučilište, veleučilište ili visoka škola utvrđuju kriterije (uspjeh u prethodnom školovanju, vrsta završenog školovanja, uspjeh na klasifikacijskom ili drugom ispitu,

posebna znanja, vještine ili sposobnosti i sl.) na temelju kojih se obavlja klasifikacija i odabir kandidata za upis.

Kao što Zakon jasno navodi, sve osobe imaju pravo na jednako obrazovanje bez obzira na sve sastavnice pojedinca pa tako i seksualne orijentacije. Ono što bih ja dodala je kažnjavanje ukoliko dođe do povrede prava pojedinaca i/ili seksualnih manjina u sustavu obrazovanja temeljenih na seksualnoj orijentaciji.

3.2.9. Zakon o azilu

1) Čl. 2.

Određena društvena skupina posebno uključuje članove koji imaju zajedničke urođene osobine ili zajedničko podrijetlo koje se ne može izmijeniti, odnosno karakteristike ili uvjerenja, u toj mjeri značajna za njihov identitet ili svijest da se te osobe ne smije prisiliti da ih se odreknu, a ta skupina ima poseban identitet u konkretnoj zemlji jer ju društvo koje ju okružuje smatra različitom. Ovisno o okolnostima u zemlji podrijetla, određena društvena skupina može označavati i skupinu koja se temelji na zajedničkim karakteristikama spolne orijentacije. Spolnom orijentacijom ne mogu se smatrati djela koja se smatraju kaznenim djelima sukladno zakonodavstvu Republike Hrvatske. Značajke vezane za spol mogu se uzeti u obzir, ali one same za sebe ne predstavljaju presumpciju postojanja razloga za proganjanje u smislu članka 4. ovog Zakona.

Zabrana prisilnog udaljenja ili vraćanja;

2) Čl. 3.

Nije dopušteno prisilno udaljiti ili na bilo koji način vratiti stranca u zemlju u kojoj bi njegov život ili sloboda bili ugroženi zbog rasne, vjerske ili nacionalne pripadnosti, pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili zbog političkog mišljenja ili u zemlju u kojoj bi mogao biti podvrgnut mučenju, nečovječnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju.

U ovom Zakonu je vidljivo da RH mora pružiti azil pojedincu/društvenoj grupi koja može biti kažnjena u zemlji podrijetla na osnovu spolne orijentacije.

3.2.10. Zakon o državnim službenicima

Svi djelatnici državnih službi se moraju prema svim svojim klijentima odnositi jednako bez obzira na dob, spol, rasu, vjeru, obrazovanje i dr. To je sadržano u sljedećem članku:

3) Čl. 6.

Državni službenici u svojem postupanju ne smiju diskriminirati ili povlašćivati građane po osnovi dobi, nacionalnosti, etničke i teritorijalne pripadnosti, jezičnog i rasnog podrijetla, političkih ili vjerskih uvjerenja ili sklonosti, invalidnosti, obrazovanja, socijalnog položaja, spola, bračnog ili obiteljskog statusa, spolne orijentacije ili nekih drugih razloga suprotnih Ustavom i zakonima utvrđenim pravima i slobodama.

U ovom Zakonu bih dodala jasne mjere kažnjavnja ako dođe do diskriminacije ili povlašćivanja određenih skupina i/ili pojedinaca pa tako i LGBT zajednice.

3.2.11. Zakon o sportu

1) Čl. 1.

(2) Sport mora biti jednako dostupan svima bez obzira na dob, rasu, spol, spolnu orijentaciju, vjeru, nacionalnost, društveni položaj, političko ili drugo uvjerenje.

U ovom Zakonu bih dodala i rodni identitet kao osobni odabir pojedinca. Događalo se da se transrodnim osobama zabranjivao nastup zbog različitog rodnog izražavanja. Sukladno ovome, Muđunarodni Olimpijski odbor je donio odluku upravo o transrodnim sportašima i nastupima kada je riječ o autonomiji rodnog identiteta (International Olympic Commite, 2015).

3.2.12. Zakon o volonterstvu

Ovim se zakonom uređuju odredbe zabrane diskriminacije volontera i korisnika usluga volontiranja:

1) Čl. 9.

(1) Organizator volontiranja dužan je postupati prema volonterima u skladu s načelom jednakih mogućnosti za sve osobe bez obzira na: dob, rasu, boju kože, jezik, vjeru,

spol, spolnu orijentaciju, rod i rodno izražavanje, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, imovinsko stanje, naobrazbu, društveni položaj, bračno stanje, obiteljske obveze, članstvo ili ne članstvo u političkoj stranci, udruzi ili sindikatu, tjelesne ili duševne poteškoće ili oboljenja i druge osobne karakteristike ako drukčije ne proizlazi iz prirode volonterske aktivnosti, mogućnosti same volonterke ili volontera ili ako nije drukčije uređeno ovim Zakonom.

(2) Organizator volontiranja i volonterka ili volonter dužni su postupati prema fizičkim osobama korisnicima volontiranja prema načelu jednakih mogućnosti za sve osobe bez obzira na: dob, rasu, boju kože, jezik, vjeru, spol, spolnu orijentaciju, rod i rodno izražavanje, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, imovinsko stanje, naobrazbu, društveni položaj, bračno stanje, obiteljske obveze, članstvo ili ne članstvo političkoj stranci, udruzi ili sindikatu, tjelesne ili duševne poteškoće ili oboljenja i druge osobne karakteristike.

Ovaj Zakon je jasno napisan i jednako se tiče i volontera i korisnika usluga volontera i jamči im zaštitu od diskriminacije na temelju seksualne orijentacije.

3.3. Zakon o životnom partnerstvu

Iza Ustava RH kao akta s najvišom pravnom snagom slijedi Zakon o životnom partnerstvu. Ovaj Zakon je donesen od strane Hrvatskog sabora dana 15. srpnja 2014. godine. Životno partnerstvo je obiteljska zajednica dviju osoba istog spola. Sklapa se pred matičarom i temelji se na načelu ravnopravnosti, međusobnog dostojanstva, pomaganja i uvažavanja. Zakon je izjednačen s bračnom zajednicom osoba različitog spola osim kod posvajanja djece i to u oba slučaja. Osim formalnog životnog partnerstva, postoji i neformalno životno partnerstvo koje je zakonski priznato i to kada partnerstvo i zajedničko kućanstvo traje duže od tri godine i obje strane su izjavile da žive u neformalnom životnom partnerstvu. Ovaj oblik životnog partnerstva je također izjednačen s izvanbračnom zajednicom osoba različitog spola. Pomak što se tiče zakonske obveze i zaštite prava LGBT zajednice i tako uređenja zajednica osoba istog spola su dobile na težini donošenjem ovog Zakona (Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola, NN 92/14). U drugom dijelu Zakona se govori o pravnim učincima životnog partnerstva, gdje su među ostalim uređene sljedeće odredbe: osobna prava životnih partnera, odnosi vezani za djecu, imovinski odnosi životnih partnera, nasljeđivanje, porezni status životnog partnerstva, status životnog partnerstva u mirovinskom osiguranju, status

životnog partnerstva u sustavu socijalne skrbi i zdravstvene zaštite, prava i obveze u vezi zapošljavanja i radnog odnosa, pristup javnim i tržišnim uslugama i javnopravni položaj životnog partnerstva. Navedene odredbe su usklađene s istim odredbama koje se tiču osoba u braku i zabranjuje se bilo kakva diskriminacija na temelju spolne orijentacije i dovođenje u nepovoljni položaj osoba koje su u životnom partnerstvu.

Članci koji diskriminiraju osobu/osobe u životnom partnerstvu su sadržani u drugom dijelu Zakona, a tiču se uređenja odnosa s djecom jednog/i/ili oba životna partnera. U članku 40. su sadržane sljedeće točke:

(1) Životni partner roditelja djeteta ima pravo ostvarivati roditeljsku skrb o djetetu, odnosno sadržaje roditeljske skrbi zajedno s roditeljima ili umjesto roditelja temeljem odluke suda, u skladu s odredbama posebnog zakona kojim se uređuju obiteljski odnosi.

(2) Oba roditelja zajednički ili roditelj koji samostalno ostvaruje roditeljsku skrb o djetetu u cijelosti, mogu ostvarivanje roditeljske skrbi o djetetu djelomično ili u cijelosti privremeno povjeriti životnom partneru ako ispunjava pretpostavke za skrbnika propisane posebnim zakonom kojim se uređuju obiteljski odnosi.

(3) Ako se roditeljska skrb o djetetu iz stavka 2. ovoga članka povjerava na vrijeme dulje od trideset dana, izjava roditelja mora biti ovjerena kod javnog bilježnika.

(4) Životni partner koji ima pravo ostvarivati roditeljsku skrb o djetetu dužan ju je ostvarivati u skladu s odredbama posebnog zakona kojim se uređuju obiteljski odnosi, a odnosi se na roditeljsku skrb i ostvarivanje roditeljske skrbi.

Kao što je vidljivo, životni partner roditelj nije jednak pred zakonom kada je riječ o skrbi za dijete. Životni partner mora imati sudsku odluku da skrbi o djetetu te ukoliko se briga o djetetu povjeri životnom partneru na dulje od trideset dana, a za to se mora ovjeriti izjava kod javnog bilježnika. Nadalje u članku 41. (3) životni partner može donijeti samostalno odluke ukoliko je riječ o hitnom slučaju, dok one svakodnevne može donositi uz pristanak roditelja.

Dio koji nije izjednačen zakonski sa bračnom zajednicom između osoba različitog spola i samim time diskriminira osobe u životnom partnerstvu i njihova prava je i dio o partnerskoj skrbi (članak 44.) Pod partnerskom skrbi se smatra odgovarajuća skrb nakon smrti roditelja-partnera za maloljetno dijete od strane drugog životnog partnera i iznimno u situacijama kada je roditelj-partner živ i to samo onda ako je drugi roditelj

nepoznat ili mu je oduzeto skrbništvo radi zlostavljanja djeteta. U članku 46. se govori o partneru-skrbniku odnosno o uvjetima ostvarivanja skrbništva. To su sljedeće točke:

(1) Partner skrbnik djeteta ne može biti osoba koja ne ispunjava uvjete za imenovanje skrbnika propisane posebnim zakonom kojim se uređuju obiteljski odnosi.

(2) Partnera skrbnika djeteta imenuje općinski sud nadležan prema mjestu prebivališta djeteta.

(3) Sud će tijekom postupka zatražiti stručno mišljenje centra za socijalnu skrb.

(4) Centar za socijalnu skrb dužan je pribaviti mišljenje djeteta koje je sposobno shvatiti značenje partnerskog skrbništva te uzeti u obzir želje djeteta o izboru skrbnika, osim ako to nije u suprotnosti s dobrobiti djeteta na način propisan posebnim zakonom kojim se uređuju obiteljski odnosi.

(5) Sud će upozoriti centar za socijalnu skrb da pri izradi stručnog mišljenja strogo poštuje zabranu diskriminacije temeljem spolne orijentacije.

(6) Sud je dužan odluku iz stavka 1. ovoga članka donijeti u najboljem interesu djeteta, u roku od devedeset dana od dana podnošenja zahtjeva.

Kao što je vidljivo, životni partner da bi postao skrbnik mora proći kroz testiranja odnosno stručno promatranje centra za socijalnu skrb. Nadležni sud donosi prestanak partner-skrbništva u sljedećim situacijama:

1. na prijedlog centra za socijalnu skrb, ako utvrdi da to zahtijevaju opravdani interesi maloljetnog djeteta;

2. na sporazumni prijedlog partnera skrbnika djeteta i djeteta;

3. na zahtjev partnera skrbnika djeteta ili djeteta;

4. na prijedlog roditelja kojemu je rješenjem suda vraćeno pravo na roditeljsku skrb;

(2) Ako se radi o sporazumnom prijedlogu za prestanak partnerske skrbi, sud donosi rješenje o prestanku partnerske skrbi ako je u interesu djeteta

Kao što je već navedeno, raskorak u izjednačavanju prava s osobama koje su u braku i/ili izvanbračnim zajednicama se događa kada je riječ o odnosima vezanim za djecu/roditeljstvo i posvojenje. Te odnose pak uređuje Obiteljski zakon te da bi bio jednak za sve oblike životnih zajednica morao bi se mijenjati i doradivati. Obiteljski zakon već u prvoj odredbi navodi kako se ovim Zakonom: „...Uređuju brak, izvanbračna zajednica žene i muškarca, odnosi roditelja i djece, mjere za zaštitu prava i dobrobiti djeteta, posvojenje,

skrbništvo, uzdržavanje, obvezno savjetovanje i obiteljska medijacija te postupci u vezi s obiteljskim odnosima i skrbništvom“ (Obiteljski zakon, 103/15, 1).

U samoj definiciji i dalje stoji brak i izvanbračna zajednica između žene i muškarca. Sve dok ta definicija bude stajala u tom obliku, jednakost u pravima kada je riječ o djeci i odnosima koji se tiču djece, teško da će biti postignuta. Kao što se vidi i ovaj Zakon ima svoje propuste i određene članke koji diskriminiraju osobe u životnom partnerstvu, stoga i ovdje ima mjesta za doradu i dopunu Zakona počevši od same terminologije koja mora biti LGBT inkluzivna i uključivati istospolne obiteljske zajednice.

3.4. Zakoni u Republici Hrvatskoj koji diskriminiraju LGBT populaciju

Sljedeći zakoni u RH koji ne štite prava LGBT osoba i ne pružaju dovoljnu zaštitu sigurnosti kroz zakonske odredbe.

3.4.1. Obiteljski zakon

Već u prvom članku Obiteljskog zakona je izravna diskriminacija na temelju seksualne orijentacije. Taj zakon definira brak i izvanbračnu zajednicu samo između muškarca i žene te njihove djece. Tim zakonom ne samo da se diskriminiraju istospolne zajednice već i jednoroditeljske obitelji, udomiteljske obitelji te obitelji u kojima su drugi članovi uže i šire obitelji skrbnici.¹² Također se uskraćuje mogućnost posvojenja istospolnim zajednicama. Kao što sam navela gore ranije, da bi i u ovom Zakonu došlo do LGBT inkluzivnosti, potrebno je najprije početi sa terminologijom koja je LGBT inkluzivna. Prema tome, u Obiteljski zakon se moraju dodati istospolne zajednice kao jedna vrsta obiteljske strukture, potom i omogućiti posvajanje djece roditeljima u istospolnim zajednicama i jednaku zaštitu kao i u heteroseksualnim zajednicama.

1) Čl. 5.

Brak je zakonom uređena životna zajednica žene i muškarca.

2) Čl. 133.

¹² Npr. bake i djedovi.

(1) Dijete mogu posvojiti bračni partneri zajednički, jedan bračni partner, ako je drugi bračni partner roditelj ili posvojitelj djeteta te jedan bračni partner uz pristanak drugoga bračnog partnera.

(2) Dijete može posvojiti osoba koja nije u braku, ako je to od osobite koristi za dijete.

3.4.2. Zakon o zaštiti prava pacijenata

Prema ovom Zakonu jedino bračni partneri (uz uže članove obitelji) imaju pravo za donošenje hitnih medicinskih odluka.

1) Čl. 17.

Za pacijenta koji nije pri svijesti, za pacijenta s težom duševnom smetnjom te za poslovno nesposobnog ili maloljetnog pacijenta, osim u slučaju neodgodive medicinske intervencije, suglasnost iz članka 16. stavka 2. ovog Zakona potpisuje zakonski zastupnik, odnosno skrbnik pacijenta.

2) Čl. 24.

U slučaju smrti pacijenta, ako to pacijent nije za života izrijekom zabranio, pravo na uvid u medicinsku dokumentaciju iz članka 23. stavka 1. ovog Zakona ima bračni partner pacijenta, izvanbračni partner, punoljetno dijete, roditelj, punoljetni brat ili sestra te zakonski zastupnik, odnosno skrbnik pacijenta.

Ovdje je vidljivo kako odluke mogu donositi bračni (heteroseksualni) partneri. LGBT inkluzivnost u ovom Zakonu stoga uopće ne postoji i trebalo bi se dopuniti Zakon na način da proširi i na bračne/izvanbračne partnere u istospolnim zajednicama.

3.4.3. Zakon o hrvatskom državljanstvu

Prema ovom Zakonu hrvatsko državljanstvo mogu dobiti samo bračni partneri, a kako je brak zajednica isključivo između heteroseksualnih parova, hrvatsko državljanstvo ne mogu dobiti partneri u istospolnim zajednicama. Sukladno tome, Zakon treba dopunu terminologije na LGBT zajednicu i izjednačavnje prava na državljanstvo i osobama u istospolnim zajednicama.

1) Čl. 10.

Stranac koji je u braku s hrvatskim državljaninom i kojem je odobren stalni boravak i živi na području Republike Hrvatske, može prirođenjem steći hrvatsko državljanstvo iako ne udovoljava pretpostavkama iz članka 8. stavka 1. točka 1-4. ovoga zakona.

3.4.4. Zakon o mirovinskom osiguranju

Jednako kao i u Zakonu o hrvatskom državljanstvu, obiteljsku imovinu mogu naslijediti samo bračni partneri u braku, prema tome osobe koje su u istospolnim zajednicama nemaju tu mogućnost što podrazumijeva dopunu Zakona koji će omogućavati i osobama u istospolnim zajednicama pravo na imovinu.

3.4.5. Nacionalna populacijska politika

Ovaj Zakon govori o raznim mjerama za poticaj mladih bračnih parova izostavljajući istospolne zajednice kao bračne partnere.

U svim gore navedenim Zakonima vidi se raskorak i prostor u kojem se događa diskriminacija kada je riječ o osobama homoseksualne orijentacije i osobama koje žive u istospolnim zajednicama. Iz tih razloga sam dala neke svoje prijedloge za dopunu i doradu Zakona koje mogu napraviti pravni stručnjaci kako bi svi Zakoni štitili sve građane RH pa tako i parove koji se nalaze u istospolnim zajednicama. Uz uključivanje pravnih stručnjaka, smatram da uključivanje nevladinih organizacija (npr. Centar za ljudska prava) itekako može pridonijeti u dopunama Zakona da budu čim više LGBT inkluzivniji.

4. Oblikovanje seksualnog identiteta

„Homoseksualnost nije nešto što se može mjeriti u laboratoriju, vidjeti pod mikroskopom ili na snimci dobivenoj magnetskom rezonancijom“ (Mondimore, 2003, 151). Prilikom oblikovanja seksualnog identiteta, važne su četiri komponente seksualnosti: biološki spol, rodni identitet, rodne uloge i seksualna orijentacija (Labris, 2006). Prema Mondimoreu (2003), formiranje identiteta ne ide bez pojma *samoetiketiranja*. Kako on navodi, kroz tisuće godina unazad su postojali različiti načini i oznake za spolna usmjerenja. U tom procesu etiketiranja i time procesa samoetiketiranja, djeca se susreću sa različitim spolnim uvjerenjima puno prije nego li ih mogu razumjeti i postati ih sami svjesni. Etikete se pridaju onoj djeci koja su različitija od njih samih. Djeci koja odskakuju od normi ponašanja koje kultura i društvo uvjetuju kao prihvatljive za mušku odnosno žensku djecu. Tako nastaju izrazi *tetkice* za dječake koji se vole više igrati „ženskim“ igračkama, a izraz *muškarače* je pak rezerviran za djevojčice koje pokazuju više preferencija za „muške“ igračke. Na taj način nastaju negativno ukorijenjena mišljenja i pogrđni nazivi koji kasnije igraju ulogu u razvijanju spolne svijesti. Kao što je vidljivo, djeca jesu osjetljiva na spolne uloge, pa od najranije dobi sva ona djeca koja se ne prilagode društvenoj normi, bivaju na neki način izopćena i postaju predmetom ruganja.

Sve to vodi do poistovjećivanja tih pogrđnih riječi sa spolno neprilagođenim ponašanjem i na taj način djeca uče povezivati te riječi s tim da su drugačija i nepoželjna¹³ (Mondimore, 2003). Ta rana iskustva spolnog uvjerenja kod djece sociolog Troiden (2008) naziva *stadij senzitivacije*. Taj stadij neprilagođenosti i različitosti u djetinjstvu obuhvaća razdoblje od šeste do dvanaeste godine života. Djeca nisu svjesna toga i ne promišljaju o sebi kao o spolno različitim, a pogotovo riječ homoseksualno im je nepoznata. Troiden koristi umjesto toga naziv *prethomoseksualno*.¹⁴ Djecu se od malih nogu uči antihomoseksualnim predrasudama od strane roditelja i druge djece (Mondimore, 2003). Stavovi koji su duboko ukorijenjeni u najranijoj dobi kod djece, dovesti će kad tad do krivog izbijanja na površinu kasnije u životu.

¹³ Spolno neprilagođeno ponašanje poistovjećuje se kasnije homoseksualnom orijentacijom

¹⁴ Djeca podrazumijevaju da će odrasti kao heteroseksualci

4.1. Adolescencija i seksualni identitet

Razlika između djetinjstva i adolescencije kada je riječ o spolnosti je upravo u spolnom sazrijevanju. Jedan od glavnih zadataka u adolescenciji je prelazak aspekata spolnosti u zrelu spolnost odrasle osobe (Bastašić, 1995). Adolescencija nije biološka, već povijesno-društvena kategorija (Psihologijski rječnik, 1992), što znači da se pojam adolescencije i adolescenata razlikuje od kulture do kulture. U suvremenim kulturama, proces adolescencije zahtijeva daljnje učenje, vježbanje i pripremanje na samostalan život. Prema Psihologijskom rječniku, identitet je prema latinskoj riječi *idem*- isto, istovjetnost. U logici označava podudaranje između dvaju ili više elementa, dok u psihologiji označava doživljaj vlastitog ja, koji pojedinac ima o samome sebi i znači kontinuirano postojanje vlastite ličnosti. Bitno je naglasiti da se te karakteristike ne mijenjaju obzirom na vrijeme, mjesto ili situaciju u kojoj se pojedinac nalazi (Psihologijski rječnik, 1992). Nadalje, spolni identitet je dio cjelokupnog identiteta osobe i nastaje iz interakcije okoline i pojedinca te u velikoj mjeri povezan sa razvojem sebstva (selfa).¹⁵ Spolni identitet se oblikuje tijekom ranog djetinjstva i utječe na seksualni razvoj (Masters i sur., 2006). Središnje razvojno pitanje u adolescenciji je potraga za identitetom i rješavanje konfuzije identiteta (Erikson, 1968,1985, prema Masters i sur., 2006).

Kao što sam ranije navela, sve identifikacije koje su se dogodile u djetinjstvu, reflektiraju se na spolni identitet. Nakon autoerotične faze¹⁶ slijedi faza koju stručnjaci zovu homoerotičnom. To je faza gdje se adolescenti okreću drugima u vidu potrebe za druženjima sa istospolnim vršnjacima. U toj fazi se javljaju povremeno erotske želje za dodirivanjem istospolnih vršnjaka. Te erotske želje se različito manifestiraju obzirom na spol osobe. Mladići su tako skloniji grubljem iskazivanju tih želja kroz, npr. masturbiranje u grupi s drugim muškim prijateljima, dok su djevojke sklonije nježnijem iskazivanju erotskih želja u vidu dodirivanja i grljenja (Bastašić, 1995). Homoerotična faza je faza gdje se interes i nagon usmjeren na sebe (autoerotična faza) prenosi na usmjerenost prema istospolnim vršnjacima i kao takva je nužna međufaza spolnog sazrijevanja.

¹⁵ Self znači osjećati sebe, (Bastašić, 1995).

¹⁶ Faza okretanja sebi, (Mondimore, 2003).

4.2. Oblikovanje (homo)seksualnog identiteta

„Kada ste postali gay? Je li uopće sebe tako zovete? Treba li sebe da *dozovete*, ili ste već tu, sam(a) sa sobom?“ (Kojadinović, prema Labris, 2006, 50). Postoji više modela koji govore o oblikovanju homoseksualnog identiteta. Ovdje će biti riječi o Troidenovom modelu i modelu Vivian Cass (Mondimore, 2003) koji govore o oblikovanju homoseksualnog identiteta. Prema Troidenu postoje četiri faze formiranja homoseksualnog identiteta (Mondimore, 2003). O prvoj fazi sam već nešto rekla u prethodnom poglavlju, to je faza *senzitivizacije*. U toj fazi mlade osobe su *senzitivizirane* spram dvije stvari i to: spram osjećaja da su različiti od ostalih vršnjaka istog spola i spram skupa oznaka i stavova (Mondimore, 2003). Mnoge odrasle osobe homoseksualne orijentacije se mogu prisjetiti jače privlačnosti prema pripadnicima vlastitog spola tijekom djetinjstva. Međutim, istraživanja koja su dosad provedena ne mogu potvrditi kvalitativnu razliku između tih odnosa i intenzivnog vezivanja o kojem govore danas odrasle osobe homoseksualne orijentacije (Mondimore, 2003).

U dobi od dvanaest godina, mladi ljudi počinju razvijati osjećaj i svijest o spolnim signalima oko njih. Spolnu različitost već tada čini osjećaj različitosti obzirom na ostale pripadnike vlastitog spola. U razdoblju adolescencije mladi ljudi su svjesni promjena na svojim tijelima i tijelima osoba različitog spola. Uz tjelesne promjene i osobine, vidljive su i emocionalne osobine, odnosno osjećaji i ponašanja koja se javljaju. Tu nastupa druga faza formiranja homoseksualnog identiteta koja se zove *konfuzija identiteta*. Ta faza se javlja kada mladi adolescenti osjete i primijete da je njihovo vlastito zanimanje za osobe suprotnog spola manje intenzivno u odnosu na druge vršnjake istog spola. Prema istraživanjima provedenim 70-tih godina u ovu fazu spadaju osobe prije petnaeste godine života, a danas se dobna granica ulaska u ovu fazu spušta.¹⁷ Zbunjenost kreće ondje kada pojedinci smatraju da jedno isključuje drugo, odnosno da ti *novi osjećaji* prema osobama istog spola isključuju osjećaje prema pripadnicima različitog spola (biseksualna orijentacija) ili iz difuzije novonastalih homoseksualnih osjećaja i osobne pretpostavke da su heteroseksualnog opredjeljenja. To stanje zbunjenosti se naziva *kognitivna disonanca*¹⁸ koja se različito manifestira kod osoba. Nekima je potrebno duže vremena da usklade svoje unutarnje osjećaje i prihvate činjenicu da su homoseksualne ili biseksualne orijentacije dok je drugima za postizanje tog cilja potrebno puno manje vremena. O problemima kod vlastitog prihvaćanja seksualne orijentacije i

¹⁷ Isto

¹⁸ Stanje popraćeno osjećajem zbunjenosti, straha i nelagode

problemima coming out-a¹⁹ više ću govoriti u skrivenom kurikulumu kada je riječ o LGBT učenicima. Mondimore (2003) naglašava da su upuštanje u istospolnu intimu i razvitak homoseksualnog identiteta posve nezavisni procesi te da seksualna maštanja o muškarcima ili ženama u adolescenciji i svrstavanje istih u određenu kategoriju seksualnog opredjeljenja ne mora biti u korelaciji sa tjelesnom seksualnom aktivnosti.

Treća faza prema Troidenu (Mondimore, 2003) se zove *prihvaćanje identiteta*. To je faza u kojoj pojedinac obilježava samog sebe kao osobu homoseksualne orijentacije. Nalazi se ne raskrižju gdje treba odlučiti hoće li se identificirati vanjskom svijetu kao osoba homoseksualne orijentacije ili će prešutjeti zbog straha i rizika zbog gubitaka. Katkad strah od gubitka i neprihvaćanja od strane drugih osoba ide toliko daleko da dolazi do stanja koje se zove *kapitulacija*. Pojedinac sebe vanjskom svijetu radije predstavlja kao aseksualnog, nego da se suoči sa posljedicama. Uz kapitulaciju, osobe često posežu i za predstavljanjem kao osobe heteroseksualnog opredjeljenja. Sami sebe identificiraju kao gayeve ili lezbijeke, ali svoju homoseksualnost kriju od javnosti. Zadnja faza se zove *predaja*, u kojoj pojedinac prihvaća i opravdava svoj seksualni identitet. Kako bi došlo do ove faze, od velike je važnosti druženje i doticaj s ostalim pripadnicima LGBT zajednice. Na taj način pojedinac postaje svjestan svog homoseksualnog života i tako prihvaća svoj seksualni identitet. Ovo je samo jedna od niza podjela faza formiranja homoseksualnog identiteta i nije jednaka za sve. Svaki pojedinac proživljava razvoj seksualnog identiteta na vlastiti način.

Uz Troidena ću se dotaknuti još i Cassinog modela formiranja homoseksualnog identiteta. Formirala ga je 1979. godine. Njezin model počiva na pretpostavci da se identitet 'postigao' kroz razvojni proces i interakcije između individue i okoline (Cass, 1979 prema Kenneady i Oswalt, 2014). Njezin prvi model koji je predstavila 1979. godine ima šest faza:

- 1) Konfuzija identiteta;
- 2) Usporedba identiteta;
- 3) Tolerancija identiteta;
- 4) Prihvaćanje identiteta;
- 5) Ponos zbog prihvaćenog identiteta;
- 6) Sinteza identiteta.

U prvoj fazi tzv. *konfuziji identiteta*, pojedinac uviđa da se ponaša drugačije od ponašanja dominantne heteroseksualne norme i shvaća da postoji raskorak u dosadašnjem

¹⁹ Izlazak iz ormara

percipiranju samog sebe kao osobe sa heteroseksualnom orijentacijom. U drugoj fazi se sukobljavaju potencijalno prihvaćanje i potpuno negiranje. U trećoj fazi pojedinac prihvaća samog sebe kao *gay* ili lezbijku, ali seksualni identitet nije u potpunosti prihvaćen. Tu veliku ulogu igra okolina koja može to smatrati poželjnim ili nepoželjnim. U fazi prihvaćanje identiteta pojedinac ima jasniju sliku vlastitog seksualnog identiteta te za ovu fazu je karakteristično sudjelovanje i druženje sa drugim pripadnicima LGBT zajednice. U petoj fazi pojedinac se osjeća ugodno u vezi vlastitog identiteta i može se javiti pružanje otpora heteroseksualnim normama zbog društvene stigmatizacije. I konačno u zadnjoj fazi, osobni i društveni seksualni identitet su ujedinjeni u jedno. Končani kraj prihvaćanja seksualnog identiteta je gledanje na seksualnu identifikaciju kao dio cjelokupnog identiteta.

Nakon prvotno predstavljenog modela, Cass je došla do zaključka da se isti može svesti na model od četiri faze (Cass, 1984) koji uključuje i tzv. predfazu 1. Predfaza je pretpostavka da je nečija osobna seksualna orijentacija dio heteroseksualne grupe i pojedinac heteroseksualnu orijentaciju prepoznaje kao normu i sve drugo prema toj pretpostavci spada u seksualne manjine (Cass, 1984 prema Kenneady i Oswalt, 2014). Nakon što pojedinac prođe kroz ove faze, prihvati svoj seksualni identitet slijedi tzv. *coming out*. Coming out je: „Složen proces koji obuhvaća unutrašnju i vanjsku sferu života jedne individue, traje tijekom cijeloga života i proteže se kroz različite domene života“ (LORI, 2007a, prema Salkić, 2011, 16). Vrijeme coming outa se javlja u različitim životnim periodima kod različitih osoba. Neke osobe će u ranijoj životnoj dobi izaći iz ormara, dok će druge osobe to napraviti u kasnijoj životnoj dobi. Na sve to djeluju u velikoj mjeri okolina i stavovi ljudi koji okružuju pojedince. Tako će u društvima gdje vladaju pozitivni modeli, veliki pristup informacijama i okolina koja ne stigmatizira biti preduvjet ranijem coming outu. S druge strane obitelj i društvo koje stigmatizira, negativni stereotipi i uvjerenja proces coming outa čine još bolnijim i traumatičnijim (Mondimore, 2003). Kada pojedinci integriraju svoj seksualni identitet u cjelokupni identitet sebe kao osobe, homoseksualna orijentacija postaje manje istaknuti dio slike o samome sebi (Mondimore, 2003). Tada se događa stapanje privatnog i javnog identiteta u jedan. Cox i Gallois (1996) smatraju da pojedinci koji svoj seksualni identitet smatraju kao najbitniji dio cjelokupnog identiteta, zapravo nemaju (još) integrirane identitete (Horowitz, Newcomb, 2008). Prema tome, jedini legitiman ishod je kada pojedinac prihvati svoj homoseksualni identitet i integrira ga u cjelokupni identitet kao osobe (Horowitz, Newcomb, 2008).

4.2.1. *Oblikovanje biseksualnog identiteta*

Prema Psihologijskom rječniku biseksualnost je: „ seksualna sklonost koja se očituje u podjednakom osjećaju privlačnosti prema oba spola, „ (Psihologijski rječnik, 2005, 51). Alfred Kinsey je teoretizirao biseksualnost kao točku u kontinuumu. Stoga se postavlja pitanje je li biseksualnost zasebna kategorija ili kao što Kinsey navodi točka u kontinuumu (Kinsey 1948, prema Mondimore, 2003). Prema njemu je moguća bilo koja mješavina spolnih usmjerenja, a upravo tu spada biseksualnost. Neke osobe pod određenim uvjetima (npr. zatvor) imaju odnose sa istim spolom ili prilikom adolescencije i istraživanja spolnog identiteta, dok drugi imaju kontinuirane odnose sa oba spola. Prema tome, heteroseksualna i homoseksualna privlačnost je trajni aspekt njihovih identiteta. Gagnon (1977) predlaže pet kategorija biseksualnog ponašanja: 1) mladi ljudi koji eksperimentiraju; 2) osobe koje su u prijelazu u homoseksualnu ili heteroseksualnu orijentaciju; 3) prostitutke i muškog i ženskog spola; 4) ljudi koji reagiraju na seksualni podražaj bez obzira na spol druge osobe i 5) osobe koje imaju jasnu preferenciju za spolnim odnosom s osobama oba spola (Gagnon 1977 prema Masters i sur. 2006).

Razlika između muškaraca biseksualne orijentacije i žena biseksualne orijentacije je u tome da su žene po tom pitanju manje isključive, odnosno manje je izraženo grupiranje pri krajnostima (Mondimore, 2003). Danas je samo jedan razvojni model biseksualnog identiteta dostupan i to onaj Weinberga, Williamsa i Pryor iz 1994. (Horowitz, Newcom, 2008). Taj model ima četiri faze:

- 1) Početna zbunjenost;
- 2) Pronalaženje i označavanje „etikete“;
- 3) Odlučnost u identitetu ;
- 4) Nastavak neizvjesnosti (odnosi se na stalni pritisak i nedostatak društvene podrške).

Drugi model je Klein Sexual Orientation Grid koji govori o multidimenzionalnom seksualnom identitetu koji se mijenja od prošlosti do sadašnjosti prema idealnom (Klein, 1993 prema Horowitz, J., Newcomb, M., 2008). Danas se malo zna o skupini koja ima rodno nevezanu spolnost te stoga samo preostaju daljnja istraživanja na tu tematiku (Mondimore, 2003).

5. Seksualna socijalizacija u adolescenciji

„Seksualna socijalizacija je jedan od aspekata ukupne socijalizacije na koji utječe širok raspon aktera, a sadržaj čini razvijanje stavova, normi ponašanja i vrijednosti koji se razvijaju dijelom u djetinjstvu, a nastavljaju u adolescenciji kroz seksualna iskustva i konkretna znanja“ (McKinney, 1986, prema Miljenović, 2010, 36). Seksualna socijalizacija se također spominje i kao seksualizacija te uključuje nekoliko socijalno-psiholoških komponenti koje su međusobno povezane i utječu na razvoj osobnog seksualnog koncepta, vrijednosti, stavova i ponašanja (Spanier, 1977). Prema Spanieru (1977) postoji pet komponenata razvojnog procesa seksualne socijalizacije:

- 1) Razvoj osobnih sklonosti obzirom na isti i/ili različiti rod;
- 2) Razvoj rodni uloga (norme ponašanja društveno propisane za pripadnike muškog i ženskog spola);
- 3) Razvoj rodno identiteta (muškarac/žena u psihološkom smislu);
- 4) Stjecanje seksualnih vještina, znanja i vrijednosti;
- 5) Razvoj seksualnih stavova obzirom na usvojene vještine, znanja i vrijednosti.

Upravo zadnja komponenta vodi do određenog seksualnog ponašanja, odnosno pokušava objasniti povezanost između seksualne socijalizacije i seksualnog ponašanja. Pojedinac pretvara stečene seksualne vještine, znanja i vrijednosti u određen oblik seksualnih stavova koji na kraju vode do određenog seksualnog ponašanja. To je važno za proučavanje seksualne socijalizacije, jer mnogi mladi imaju nejasne, zbunjene misli koje su i vrlo često u neslaganjima te na taj način to vodi prema osjećaju krivnje ili anksioznosti (Spanier, 1977).

„Većina seksualnog ponašanja u ranoj i srednjoj adolescenciji motivirana je očekivanjima o prihvatljivom spolnom ponašanju i uz to vezanom željom za prihvaćanjem od strane vršnjaka, a ne stvarnom seksualnom željom“ (Miller i Simon, 1980; Gagon, 1989, prema Masters i sur., 2006, 244). Adolescenti provode skoro trećinu svoga dana sa vršnjacima i u tom razdoblju opada komunikacija sa roditeljima, a sukladno tome se povećava socijalna interakcija sa vršnjacima (Youniss i Smollar, 1985 prema Smith, 2007). Kao što se vidi, većina adolescenata će se u tom razdoblju ponašati po već unaprijed naučenim obrascima ponašanja, odnosno stupati u kontakte seksualne socijalizacije s vršnjacima koja su društveno

prihvatljiva.²⁰ Klima i ozračje u vršnjačkim grupama ovisi o etničkim i ekonomskim subkulturama koje se nalaze u istoj grupi. Vršnjačka grupa ima veliki utjecaj na svakog pojedinca iz grupe i na ozračje čitave grupe. Hallinan i Tuma (1978) daju tri argumenta kojima pokušavaju objasniti važnost sličnosti između pojedinaca prilikom odabira prijateljstva, a kasnije i partnera/partnerica. To su sljedeći argumenti:

- 1) Sličnost znači više odobravanja u odnosima;
- 2) Sličnost minimalizira broj potencijalnih konflikata;
- 3) Sličnost smanjuje psihološku neugodu uzrokovanu kognitivnom nedosljednošću (Hallinan i Tuma, 1978 prema Billy i Udry, 1985).

Na seksualni odnos se u jednoj grupi može gledati kroz nešto više tradicionalniji pristup, gdje se cijeni nevinost i onda djevojke i mladići koji nisu nevini često primaju etiketu *lakah*. S druge strane, u otvorenijim grupama vršnjaka stupanje u seksualne odnose može značiti statusni simbol, pa postoje dijeljenja na one iskusne i one koji nemaju pojma (Masters i sur., 2006). Upravo u vršnjačkim grupama kreće učenje o romantičnim i seksualnim vezama. Različite teorije o adolescentskoj seksualnosti se slažu oko dvije stvari: znatiželja mladih o svojoj i o seksualnosti drugih te doživljaj mladih da je seksualnost povezana s tjelesnim promjenama (Lacković-Grgin, 2006). Vršnjaci imaju veliki utjecaj na psihosocijalni razvoj adolescenata i na razvoj interpersonalnih odnosa (Lacković-Grgin, 2006).

Kroz svakodnevnu komunikaciju s vršnjacima, individua stječe znanja o sebi i o drugima te na taj način se smanjuje stupanj egocentrizma (Smith, 2007). Bliski prijatelji u adolescenciji postaju najčešći izvor informacija, pa tako kada je i riječ o seksualnom ponašanju. Pojedinac će se upravo na nekog drugog pojedinca iz grupe referirati na način da kopira ponašanje drugog pojedinca kojeg smatra važnim i relevantnim kroz normativne standarde ponašanja za adolescente. Savjeti jednih drugima su produkt ili vlastitog iskustava ili upravo nedostatak istog. Oba slučaja utječu indirektno na seksualno ponašanje adolescenata (Herold, 1980; Teevan, 1972 prema Billy i Udry, 1985). U ranoj fazi adolescencije, mladi se drže istospolnog društva, a negdje oko petnaeste godine života povećavaju se druženja i socijalizacija sa osobama različitog spola što ne isključuje činjenicu da opstaju i nastavljaju prijateljstva sa osobama istog spola. Razvoj intimnih veza sa vršnjacima najčešće kreće upravo iz prijateljskih grupa. Pojam intimnih veza se odnosi na seksualnu uključenost bez obzira na seksualnu orijentaciju pojedinca (Helgeson, Shaver i Dyer, 1987 prema Smith, 2007). Djevojke heteroseksualne orijentacije kreću sa spojevima

²⁰ Seksualni odnosi sa osobama različitog spola

oko dvanaeste ili trinaeste godine života, dok mladići heteroseksualne orijentacije kreću godinu do dvije kasnije (McCabe, 1984 prema Smith, 2007). Prema Savin-Williams (1994) osamdeset posto lezbijski i šezdeset sedam posto mladića homoseksualne orijentacije se upušta u romantične veze tijekom srednje škole unatoč neslaganjima roditelja (Smith, 2007). Različiti psiholozi tumače različite aspekte prilikom odabira partnera/partnerica. Neki od njih navode kako je fizička zrelost (Dornbusch, Carlsmith, Gross, 1981 prema Smith, 2007) ispred društvenih faktora, a za druge psihologe upravo društvena zrelost i društveni faktori su ključni pri inicijaciji izlaženja na spojeve i odabiru partnera (Ausubel, Montemayor i Svajian, 1977 prema Smith, 2007). Seksualni identitet je također jedan od elemenata prilikom razvijanja intimnih veza i inicijacije izlaženja na spojeve (McCabe, 1984 prema Smith, 2007).

Sociokulturni konstrukt seksualnog identiteta kod djevojaka se razlikuje od sociokulturnog konstrukt seksualnog identiteta kod mladića. Društveno percipiranje ženskog seksualnog identiteta odgovara tome da su žene seksualno privlačne, a s druge strane se od djevojaka očekuje odgovorno seksualno ponašanje. Kada je riječ o seksualnom identitetu mladića, društveno prihvatljiva karakteristika seksualnog identiteta je seksualna aktivnost u svrhu obrane maskuliniteta (Smith, 2007). Bitan aspekt kada je riječ o ljubavnim, seksualnim i drugim socijalnim interakcijama u adolescenciji je učenje o temeljnim pravilima seksualnog pregovaranja. To podrazumijeva razvijanje solidarnosti jednih prema drugima, načinima kako postaviti granice, kako reći ne (ne doista znači ne), kako komunicirati o seksu riječima i bez njih. U procesu adolescencije to postavlja temelje za kasnije stabilne stavove i razvija samopouzdanje kod pojedinaca te vodi zdravim seksualnim i romantičnim odnosima.

6. Formalni kurikulum i seksualna različitost

Da je uvođenje sustavnog seksualnog obrazovanja potrebno govore podaci iz istraživanja provedenog među hrvatskim srednjoškolicima (Hodžić, Bijelić, 2012), u kojem je najveći postotak njih naveo televiziju kao izvor informacija o homoseksualnosti, a najmanji postotak od samo 0.3% slučajeva je navelo školu kao izvor relevantnih informacija. Isti podatak vrijedi i za izvor informacija (televizija 53.4%) kada su u pitanju profesori. Kada je riječ o LGBT sadržaju u školskim udžbenicima oko polovine ispitanih profesora smatra da je potrebno uvođenje istog i smatraju da je potrebna edukacija za dodatnim znanjima i vještinama koje se tiču LGBT tema (42%). Sama edukacija nije dovoljna već treba upravo krenuti od formalnog kurikuluma i uklanjanja negativnih, stigmatizirajućih stereotipa o homoseksualnoj orijentaciji te osoba homoseksualne i biseksualne orijentacije; uklanjanje postojeće heteronormativnosti; uklanjanje „nevidljivosti“ LGBT tema i sl. (Hodžić, Bijelić, 2012).

6.1. *Seksualna pedagogija*

U ovom dijelu govoreći o formalnom kurikulumu, dotaknuti ću se za početak seksualne pedagogije, potom seksualnog odgoja i obrazovanja te obrazovanja nastavnika. Da bismo odgajali i obrazovali učenike o seksualnoj različitosti i raznolikosti, potrebna je za početak svijest o relevantnosti seksualne pedagogije kao pedagojske discipline. Seksualna pedagogija je grana pedagogije koja istražuje i razmatra seksualnu socijalizaciju i intencionalni odgojni utjecaj (Giesecke, 1993). Intencionalni odgojni utjecaj podrazumijeva kontinuirano te namjerno utjecanje na razvoj seksualnih motivacija, obrazaca ponašanja, stavova i mišljenja o seksualnosti djece, mladeži i odraslih. Važno je razlikovati intencionalni seksualni odgoj od seksualne socijalizacije ili „seksualizacije“. Intencionalni seksualni odgoj se odvija formalno i namjerno, dok se seksualna socijalizacija odvija neovisno o seksualnom odgoju kroz neke svakodnevne utjecaje od obitelji, vršnjaka, škole, medija i sl. Pedagogija bi trebala biti usmjerena na subjekt i temu što znači da ljude ne treba svrstavati u određene kategorije, nego ponajprije polaziti od stavke da svi ljudi koji imaju spol i rod, sami preferiraju spolno i rodno usmjerenje te način života. Ova pretpostavka sama po sebi vodi inkluzivnoj školi. Seksualna pedagogija kao i sve kritičke pedagogije „bore“ se protiv

isključivanja skupina koje ne odgovaraju dominantnoj kulturi. Ovdje nije riječ o tome da se zalažemo za ravnopravnost identiteta, nego za raznolikost životnih obrazaca.

6.2. Seksualni odgoj i obrazovanje - svjetski kontekst

Prije nego li se dotaknem hrvatskog konteksta kada je riječ o seksualnom odgoju i obrazovanju, ukratko ću predstaviti povijesne početke uvođenja seksualnog odgoja i obrazovanja u svijetu. Kada se govori o počecima provedbe spolnog odgoja i obrazovanja u institucionalnom obrazovanju misli se na Švedsku. Švedska je zemlja koja je 1955. godine uvela spolni odgoj kao obvezni predmet, a provedba istog je uslijedila nešto kasnije. Nakon Švedske su uslijedile i druge skandinavske zemlje. Što se tiče Istočne i Srednje Europe (kojoj pripada i Republika Hrvatska) implikacije za uvođenje spolnog odgoja započinju nakon pada komunizma. Te implikacije su se doticale tema kao što su pripreme za brak, obiteljski život i slično, a ne spolnosti i ljudske seksualnosti. Ono što je usporavalo napredak je pojava fundamentalizma (vjerskog, političkog i kulturalnog). Druga stvar koja je usporavala napredak je nedostatak izmjene informacija te komunikacija među zemljama ponajprije zbog jezičnih prepreka. Istraživanja o potrebi spolnog odgoja i obrazovanja radila su se zbog nacionalnog interesa, a ne radi doprinosa međunarodnoj zajednici.

Praksa pokazuje da uvođenje spolnog odgoja kao obveznog predmeta je važno za predavanje istog (Bzga, 2010). S druge strane definiranje spolnog odgoja kao obveznog ne znači da automatski postaje kvalitetnim i holističkim. Autori naglašavaju da u Europi prevladava trend u kojem se teži da spolni odgoj postane obvezan predmet bez uplitanja roditelja (u smislu da odlučuju o tome hoće li ili ne dijete slušati predmet), ali da suradnja između doma i škole kao dvije odgojne institucije mora postojati (Isto).

Program spolnog odgoja se može podijeliti u tri kategorije. Prvu kategoriju čine programi koji se temelje na apstinenciji, odnosno na suzdržavanju od seksualnih odnosa prije braka - *tip1*. Drugu kategoriju čine programi koji uz apstinenciju sadrže i informacije kako spriječiti začeće te kako voditi siguran seks – *tip2*. Zadnju kategoriju čine programi koji sadrže elemente tipa 2 stavljajući ih u perspektivu osobnog i spolnog rasta i razvoja – *tip3* (Isto).

6.2.1. *Seksualni odgoj i obrazovanje – hrvatski kontekst*

Što se tiče same Republike Hrvatske stanje je sljedeće: Republika Hrvatska je ratificirala i potpisala Konvenciju o pravima djeteta 1991. i time preuzela obvezu osiguravanja i zaštite ljudskih i temeljnih sloboda te prava djeteta kao temeljnog ljudskog prava (u što spada pravo na informiranje i obrazovanje). U ovom radu pišem o LGBT inkluzivnoj školi stoga je bitno naglasiti da je u Hrvatskoj homoseksualnost demedikalizirana 1973. te dekriminalizirana 1977. godine (Hodžić, Bijelić, 2012).

U Republici Hrvatskoj se posebno danas lome koplja oko prava djece i mladih na spolni odgoj. Mišljenja su podijeljena, jedni smatraju da je spolni odgoj zaziranje u aspekt osobnog odgoja u obitelji (obitelj kao primarni agens ima pravo regulirati koliko i kako će „spolno“ odgajati svoju djecu), dok drugi smatraju temeljnim ljudskim pravom djece i mladih na zdravstveni i građanski odgoj, gdje je spolni odgoj implementiran (Maleš, 2000). Odnosno, centralno je pitanje tko bi ga trebao provoditi - roditelji ili edukatori u školama (Shtarkshall, Santelli, Hirsch, 2007). Uz ovo, još su dvije prepreke sustavnom uvođenju seksualnog odgoja i obrazovanja. To su tzv. dječja aseksualnost, odnosno nevinost i aseksualnost sve do odrasle dobi i potreba da ih se zaštiti i nepripremljenost nastavnika (Grayson, 1987; Sadker, Sadker, & Shakeshaft, 1987; Szalacha, 2004; Walter & Hayes, 2007 prema McCarty-Caplan, 2013) za izvođenje seksualnog odgoja i obrazovanja kao i nedostatak resursa za inkluzivni kurikulum (Lee; Carpenter, 2014). Ako se vratimo na definiciju spolnog odgoja, onda se uviđa kršenje osnovnog dječjeg prava na informaciju te seksualni odgoj i obrazovanje u slučaju prepuštanja isključivo obitelji.

Počeci uvođenja spolnog odgoja u hrvatske škole događaju se prvotno krajem 60-tih i početkom 80-tih godina (Košiček, 1965; Maleš, 2000 prema Hodžić, Štulhofer, 2003). Kao što sam već navela, krajem 60-tih godina, pojavio se prvi udžbenik za seksualni odgoj, točnije 1965.godine u tadašnjoj Jugoslaviji, a nekoliko godina kasnije dolazi i priručnik za nastavnike. Sa eksperimentalnom provedbom seksualnog odgoja se krenulo krajem 60-ih godina u zagrebačkim školama. Iako su učenici i nastavnici pokazali veliki interes, spolni odgoj je postao sastavnica tadašnjih nastavnih predmeta (Mesić, 2016b). Od tih prvih početaka pa do danas, u hrvatskom kurikulumu spolni odgoj kao zaseban predmet (obvezni ili izborni) nije uveden. Prvotno se trebao predavati na satu razrednika, a tek kasnije, točnije 2012.godine tadašnji ministar obrazovanja Jovanović najvaljuje uvođenje spolnog odgoja kroz zdravstveni odgoj u školskoj godini 2012./2013. Na taj se način spolni odgoj trebao predavati kao

međupredmetna tema u skolpu sata razrednika i bilogoiije (Mesić, 2016a). Kako Štulhofer i Hodžić (2003) navode tvrdnju da se danas netom završene srednjoškcolce upita o sadržajima vezanim uz ljudsku seksualnost koje su slušali tijekom četiri godine školovanja, dobit će se četiri vrste odgovora. Najveći broj srednjoškcolaca o ljudskoj seksualnosti, odnosno njezinoj reproduktivnoj dimenziji, saznaje tijekom jednog školskog sata biologije. U drugoj su skupini oni koji su o istoj temi fragmentarno informirani i na pokojem satu razredne zajednice ili vjeronauka. Treću skupinu čine oni koji su u školi, u školskom dispanzeru ili nekoj drugoj zdravstvenoj instituciji odslušali ekspertno predavanje (najčešće o HIV/AIDS-u, adolescentnim trudnoćama i zaštitnim sredstvima) u trajanju od 30 do 45 minuta. Posljednja, četvrta skupina mladih nije imala niti jedan jedini sat nastave posvećen ljudskoj seksualnosti.

Ovi poražavajući rezultati su zapravo posljedica nepostojanja spolnog odgoja u školama i vapaj za uvođenjem istog. 2009. godine Ministarstvo obrazovanja RH je zaprimilo UNESCO-v „Međunarodni napatuk za seksualni odgoj“ i automatski na noge digao konzervativno-religijske skupine. Te navedene skupine iz konteksta su iščitavale taj dokument kao i provedu Građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatskim školama. Homoseksualnost, abortus, masturbacija su teme koje su posebno izdvajali na način da se djeci žele usaditi neke „nove“ ideje i rodna ideologija. Najveća prepreka u Hrvatskoj je „moral“ na koji se pozivaju roditelji, crkva i kršćanske udruge kao oni koji pariraju uvođenju spolnog odgoja u škole. No nije li to uskraćivanje prava na informaciju i obrazovanje djetetu iz polja spolnog odgoja? Krši li se time temeljno dječje pravo? Nitko se ne može pozivati na moral i kroz priziv savjesti djeci uskraćivati njihovo pravo. Upravo, tu treba nastupati pedagogija (seksualna pedagogija) i pedagozi. Neprestano se postavlja pitanje: može li pravo roditelja na odgoj i obrazovanje svojega djeteta biti presudnije od odgoja i obrazovanja usmjerenog k punom razvoju ljudske osobe te poštivanja svih ljudskih prava i temeljnih sloboda bez obzira na različitosti? Važno je naglasiti da prava roditelja proizlaze iz prava djece i da je Država dužna reagirati kada se neko od temeljnih dječjih prava sustavno krši. U nastavku rada osvrnut ću se na dvije koncepcije seksualnoga odgoja i obrazovanja koje su služile kao osnova za oblikovanje dvaju programa koja su neko vrijeme provođena u hrvatskim školama.

6.2.2. *Teen Star i MEMOAIDS*

Teen Star je program osnovan u SAD-u 80-tih godina. Program se temelji na apstinenciji od spolnih odnosa prije braka i prirodnoj metodi zasnivanja obitelji (Mesić,

2016b). Tako se hrvatski ogranak osniva 1995.godine i tada kreće sa pripremom njihovog programa vezanog uz spolni odgoj. Tako su postojala dva programa, prije nego li se pokrenuo sam postupak uvođenja seksualne edukacije, odnosno zdravstvenog odgoja u hrvatske škole. Jedan od njih je rezultat osnivanja hrvatske inačice Teen Stara (kasnije kroz udrugu Grozd), a drugi je MEMOAIDS. Prvi program je apstinencijskog karaktera kojeg je MZOŠ odobrilo kao izvannastavni, izborni sadržaj. Ovaj program se zalaže za to da se seksualni odnosi prakticiraju isključivo u braku i to između muškarca i žene kao jedini zdravi i moralni odnosi. Drugi program, MEMOAIDS, je osnovan u suradnji Vlade RH i Globalnog fonda za borbu protiv AIDS-a (Mesić, 2016b). MEMOAIDS se bavi pitanjem prevencije HIV-a kojeg su poduprli Ministarstvo zdravlja i MZOŠ. Oba predložena programa su se provodila paralelno u školama, ali nijedan od ova dva programa nije odobrila komisija MZOŠ-a za uvođenje u redovni nastavni plan i program te upravo tu nastaje ideja o eksperimentalnom uvođenju programa koji ima širi opseg. Nakon obustavljanja provedbe navedena dva programa, osniva se Povjerenstvo za kreiranje nacionalnog programa spolnog odgoja. Na čelo je postavljen Vladimir Gruden koji je svojedobno izjavljivao kako je homoseksualnost bolest i da je treba liječiti (Mesić, 2016b). Povjerenstvo je trebalo odobriti koji će programi biti uvedeni u škole (Mesić, 2016a). Povjerenstvo se odlučilo za program udruge GROZD, čiji se koncept nadovezuje na program prethodnog Teen Stara (apstinencijski program), a drugi je predložen od strane udruge Forum za slobodu odgoja (Modrić i sur., 2011). Oba programa su testirana u 27 hrvatskih škola i nakon što nisu bili vidljivi rezultati (mjerila se dimenzija informiranosti) MZOŠ odustaje od provedbe (Isto). U razdoblju od 2008. do 2012. je vladala tišina do trenutka kada tadašnji ministar Jovanović najavljuje uvođenje zdravstvenog odgoja koji bi se predavao međupredmetno. To znači da bi se predavao u sklopu sata razrednika i biologije (Mesić, 2016a). Nakon javne rasprave koja je pokrenuta od strane Ustavnog suda, 2013. godine donesen je Nastavni plan i program Zdravstvenog odgoja za osnovne i srednje škole (Mesić, 2016a) o kojem će više riječi biti u poglavlju Kurikulum zdravstvenog odgoja.

6.2.3. Sustavni seksualni odgoj i obrazovanje

Kao što je već navedeno, postoji intencionalni seksualni odgoj i obrazovanje koji se odvijaju u odgojno-obrazovnoj instituciji vođeni od strane profesora i ostalog stručnog kadra. Suprotno od mišljenja kako seksualni odgoj potiče ranije stupanje u seksualne odnose, sveobuhvatno seksualno obrazovanje ne potiče ranije stupanje u seksualne odnose ili

učestalije u odnosu na adolescente koji nemaju sveobuhvatni seksualni odgoj (Marques, Goldfarb, Deardorff, Constantine, 2017). Vodeći se definicijom spolnog (seksualnog) odgoja²¹ nastavnici i odgojno-obrazovne institucije moraju učenicima omogućiti seksualno obrazovanje preko kojeg će učenici steći znanja, vještine, informacije, vrijednosti o vlastitoj i tuđoj spolnosti i seksualnosti i djelovati kroz odgojne mjere da bi odgojili pojedince koji uvažavaju, poštuju i promiču tuđa seksualna prava jednako kao i svoja. Škole i učionice kao interaktivna mjesta trebaju stvarati poštene, pravične odnose između učenika. Srž javnih škola je pripremanje učenika za građane koji su u (su)životu u demokratskom društvu (First Amendment Center, 2011). Uloga nastavnika je dvojaka i to da ozakone živote svih njihovih učenika bez obzira na rasu, spol, klasu, kulturu te da im pomognu da postanu sami nositelji tih promjena (Casper, Schultz, 1999) te dok se nastavnici ne pokažu spremnima i voljnima da podrže seksualne manjine, poboljšanje školske klime za LGBT učenike će izostati (McCarty-Caplan, 2013). Prema Standardima spolnog odgoja u Europi (2010), spolni odgoj i obrazovanje bi trebao imati sedam obilježja:

- 1) Mladi odnosno učenici trebaju aktivno sudjelovati u spolnom odgoju;
- 2) Spolni odgoj se treba predavati na interaktivan način;
- 3) Spolni odgoj se treba predavati na kontinuiran način;
- 4) Spolni se odgoj treba nadopunjavati višesektorskom postavljenošću;
- 5) Spolni odgoj treba biti orijentiran prema kontekstu;
- 6) Suradnja s roditeljima i zajednicom je važno obilježje;
- 7) Spolni odgoj se mora zasnivati na rodnoj osjetljivosti.

Kada se kaže da mladi trebaju aktivno sudjelovati u spolnom odgoju, misli se na aktivnu ulogu u organiziranju, predavanju i procjenjivanju spolnog odgoja. Ne smije se dogoditi da učenici budu pasivni promatrači, stoga im je potrebna poduka od edukatora da bi mogli aktivno sudjelovati. Na aktivno sudjelovanje se nastavlja interaktivan način predavanja spolnog odgoja što znači stalna izmjena informacija s obje strane, nadopunjavanje gledajući na učenike kao partnere. Spolni odgoj se mora predavati kontinuirano jer to je proces, a ne

²¹ „Sveobuhvatni spolni odgoj teži tome da mlade opremi znanjem, vještinama, stavovima i vrijednostima koji su im potrebni da bi odredili svoju spolnost i u njoj uživali – tjelesno i emocionalno, sami za sebe i u odnosima. „Spolnost“ se sagledava holistički i unutar konteksta emocionalnog i društvenog razvoja, prepoznaje činjenicu kako informacija sama nije dovoljna. Mladima treba dati priliku da steknu osnovne životne vještine i razviju pozitivne stavove i vrijednosti . . . (IPPF, 2006b, str.6 prema: Standardi spolnog odgoja u Europi, 2010).

jednokratan doživljaj. Višesektorska postavljenost podrazumijeva umreženost škole s drugim partnerima u školi i van nje te sa institucijama kao što je npr. centri za savjetovanje mladih.

Orijentiranost prema kontekstu znači orijentiranost prema svakom pojedinom učeniku i njegovim potrebama. Suradnja s domom i roditeljima/odgajateljima/skrbnicima je od velike važnosti jednako kao i sa drugim institucijama. Roditeljima trebaju biti dostupne informacije i trebaju imati mogućnost izražavanja svog mišljenja. Zasnivanje na rodnoj osjetljivosti predstavlja odabir načina predavanja i metoda koje su primjerene. Spolni odgoj se treba zasnivati na sljedećim principima:

- 1) Treba biti primjeren dobi obzirom na osobni razvoj i razumijevanje mlade osobe;
- 2) Temelji se na pristupu spolnih i reproduktivnih ljudskih prava;
- 3) Temelji se ne holističkom poimanju dobiti gdje se podrazumijeva i zdravlje;
- 4) Mora imati temelje u rodnoj ravnopravnosti, samoodređenju i prihvaćanju raznolikosti;
- 5) Počinje od rođenja;
- 6) Treba se shvatiti kao doprinos pravednom i suosjećajnom društvu jačanjem pojedinca;
- 7) Temelji se na znanstveno točnim informacijama.

Uz obilježja i principe spolnog odgoja, u Standardima spolnog odgoja (2010) se navode i rezultati koji bi se trebali postići spolnim odgojem:

- 1) Pridonošenje društvenoj klimi koja je tolerantna, otvorena i puna poštovanja za ljudsku spolnost, različite stilove života, stavove;
- 2) Poštivanje spolnih i rodni razlika te biti svjestan spolnog identiteta i rodni uloga;
- 3) Osnaživanje ljudi za informirane odabire koji se temelje na razumijevanju samog sebe i partnera i odgovorno djelovanje prema samom sebi i partneru;
- 4) Spolnim odgojem bi se trebalo postići kod pojedinca da bude svjestan ljudskog tijela i da ima znanje o njemu pogotovo iz dijela spolnosti;
- 5) Spolnim odgojem bi se pojedinac treba izgraditi kao spolno biće na način da izražava svoje osjećaje, potrebe i da razvija vlastiti rodni i spolni identitet;
- 6) Stjecanje primjerenih informacija o tjelesnim, kognitivnim, socijalnim, emocionalnim i kulturalnim vidovima spolnosti, o kontracepciji, spolno prenosivim bolestima i spolnoj prisili;

- 7) Pojedinac bi trebao steći neophodne vještine za suočavanje sa svim aspektima spolnosti i odnosa;
- 8) Pravo na informiranje i dostupnost savjetovanja i medicinskih usluga;
- 9) Razmišljati o spolnosti iz kutka ljudskih prava da bi se razvijalo kritičko mišljenje kod pojedinca;
- 10) Izgrađivanje spolnih odnosa, u kojima vlada međusobno razumijevanje i poštivanje i na taj način to vodi prevenciji spolnog zlostavljanja i nasilja;
- 11) Pojedinac treba biti sposoban komunicirati o spolnosti, emocijama i odnosima.

Heteroseksizam je stvarnost adolescenata u školi i najočitiije se odražava u programima apstinencije i prevencije snošaja kao dvije vrste seksualnog obrazovanja što je upravo suprotnost gore navedenom. Na taj način se direktno izostavljaju LGBT učenici (Wormer i McKinney, 2003). U javnim školama LGBT učenici se susreću sa sljedećim *izazovima*:

- 1) Kurikularna nevidljivost;
- 2) Nesigurnost zadržavanja posla za LGBT profesore i nastavnike;
- 3) Nedovoljno prepoznavanje LGBT roditelja i odgajatelja;
- 4) Fizičko i verbalno zlostavljanje LGBT učenika;
- 5) Izravna diskriminacija LGBT učenika u onim školama koje imaju heteronromativne politike i konvencionalnu podjelu roda (Kavanagh, 2012).

Kada se navodi kurikularna nevidljivost, misli se pritom na dio gdje se u nekim javnim K-12 školama pojam homoseksualna orijentacija/osobe uopće ne smije spominjati, zakonom uređena odrednica. U Americi su pokušaju uvođenja LGBT inkluzivnog materijala u škole završili protestom zajednice koji su opravdavali svoje negodovanje kao pokušaj preobraćenja učenika. U Kaliforniji je 1978. godine zabranjeno zapošljavanje osoba bi/homoseksualne orijentacije. Također, učenici bi/homoseksualne orijentacije češće su napadnuti, zlostavljani od učenika heteroseksualne orijentacije. Sve ovo ima utjecaj na akademska postignuća i posljedice za zdravlje o čemu će više biti riječi u skrivenom kurikulumu (Isto). Govoreći o kurikulumu koji je LGBT inkluzivan, Elia i Eliason navode deset načela koje seksualno obrazovanje treba imati:

- 1) Seksualno obrazovanje bi trebalo biti anti-opresivno ili društveno-pravedno obrazovanje. Ovako bi obrazovanje trebalo biti ne samo zbog učenika koji se identificiraju kao pripadnici LGBT zajednice, već i zbog svih koji eksperimentiraju; oni koji se ne identificiraju po bilo kojoj *etiketi*; učenici iz

LGBT obitelji. U formalnom kurikulumu, anti-opresivno obrazovanje se mora reflektirati u literaturi, umjetnosti, povijesti, psihologiji, biologiji na način da uključuje LGBT probleme. Također, školske politike i procedure moraju uključivati seksualni i rodni identitet pod ljudska prava i nediskriminatorne politike, politike uznemiravanja, anti-zlostavljачka politika te tzv. safe-zone programima. Uz formalni kurikulum, i u skrivenom kurikulumu se često događa reprodukcija rodni stereotipa i heteroseksualnosti na način da se ignorira homo/bi/transfobija; manjak LGBT zastupljenosti u knjigama i općenito nediskutiranje u učionici o gore navedenim problemima;

- 2) Seksualno obrazovanje treba biti demokratično. To uključuje kritičko promišljanje, raspravu i izlaganja koja se temelji na kritičkom promišljanju;
- 3) Seksualno obrazovanje bi trebalo biti inkluzivno. Mišljenje svih u učionici se mora poslušati i jednako uvažavati i onda kada se razlikuje od ostalih;
- 4) U seksualnom obrazovanju fokus bi trebao biti na društvenoj pravdi. To podrazumijeva ispitivanje dinamike moći, oblike opresije i razvijati vještine kritičkog promišljanja kao odgovor na to;
- 5) Seksualno obrazovanje propituje heteroseksizam sa rasizmom, seksizmom, klasizmom i drugim;
- 6) Seksualno obrazovanje čini vrijednosti transparentnim;
- 7) Seksualno obrazovanje nudi ujednačen pristup konceptima kao što su: zadovoljstvo/opasnosti/rizici/zaštita i drugo. Odnosno, seksualno obrazovanje ne smije biti samo o negativnim posljedicama seksualnog odnosa, kao npr. spolno prenosive bolesti, nego uključivati sve aspekte spolnosti kao što je i osobno zadovoljstvo;
- 8) Seksualno obrazovanje promiče zdravlje i zdrav način života sljedeći konceptualizaciju WHO za seksualno zdravlje;
- 9) Seksualno obrazovanje prepoznaje rizične faktore i elastičnost kada je riječ o LGBT mladeži koja živi u prevladavajući heteronormativnom okruženju;
- 10) Seksualno obrazovanje bi se trebalo poučavanje uskladiti sa razvojnim stupnjevima. To znači postavljanje jasnih granica između djeteta i adolescenta te adolescenta i odrasle osobe i na taj način prilagođavati učenje i poučavanje (Elia, Eliason, 2010).

Kada se spominje promicanje seksualnih prava, tj. pravo pojedinca na različitu seksualnu orijentaciju i izražavanje. Seksualna i reproduktivna prava su zajamčena sljedećim dokumentima:

- 1) *Međunarodna konvencija o civilnim i političkim pravima*;
- 2) *Međunarodna povelja o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*;
- 3) *Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*;
- 4) *Dokument međunarodne konferencije o populaciji i razvoju* (Kekez i sur., 2009).

Uz te dokumente navodim i *Konvenciju o pravima djeteta* kao dokument koji se izravno tiče djece i njihovih prava koji ima pravnu obvezu, a ne samo deklarativnu, koju je, podsjećam, Republika Hrvatska ratificirala davne 1991.godine.

6.3. *Obrazovanje nastavnika*

Stručne osobe koje provode seksualno obrazovanje u školama bi trebali biti upravo nastavnici. Nastavnici moraju imati stručnosti za suočavanje sa homofobnim stavovima i kulturom u školama te na taj način bi se smanjio utjecaj heteronormativnih stavova prema LGBT učenicima (Robinson; Ferfolja, 2001 prema Lee; Carpenter, 2014). Kao što sam ranije navela, kada je riječ o provođenju seksualnog odgoja i obrazovanja dolazi do razilaženja mišljenja. Dio javnosti smatra da je to isključivo zadaća roditelja i doma, a drugi dio da je to zadaća i obveza škole i nastavnika (Shtarkshall, Santelli, Hirsch, 2007). Roditelji jesu prvi i neformalni odgajatelji kada je riječ o spolnosti²², ali generalno nisu pripremljeni da pruže cjelovito seksualno obrazovanje pa prema tome zdravstveni i obrazovni sustav mora osigurati sustavno seksualno obrazovanje za učenike (Shtarkshall, Santelli, Hirsch, 2007).

Vodič za (buduće) nastavnike koji je kreiran od strane FoSE inicijative²³ koja za cilj ima pružanje svim učenicima javnih škola sveobuhvatni seksualni odgoj i obrazovanje primjereno razvojnim, kulturalnim i dobnim karakteristikama. Vodič koji su kreirali se zove Standardi pripreme nastavnika²⁴ i služi upravo nastavnicima i onima koji će to postati. Standard sadrži sljedećih sedam točaka:

²² Standardi spolnog odgoja u Europi, (2010).

²³ Future of sex education

²⁴ Teacher Preparation Standards

- 1) Stručni stav nastavnika – ovo podrazumijeva da se nastavnici koji predaju gradivo i teme koje se tiču seksualnog obrazovanja osjećaju ugodno, predano i samodjelotvorno prilikom predavanja navedenih tema;
- 2) Raznolikost i kapital – nastavnici moraju pokazivati poštovanje prema pojedincima, njihovim roditeljima i kulturnim obilježjima koja mogu utjecati na učenje učenika o seksualnosti;
- 3) Znanje o sadržaju – nastavnici moraju imati točno i aktualno znanje o biološkim, emocionalnim i društvenim aspektima ljudske seksualnosti;
- 4) Pravna i profesionalna etika – nastavnici donose odluke koje se temelje na zakonima, propisima i politikama i kao i na profesionalnoj etici;
- 5) Planiranje – nastavnici planiraju seksualno obrazovanje koje je primjereno dobi i razvojnim karakteristikama pojedinca;
- 6) Provedba – nastavnici trebaju koristiti različite strategije prilikom podučavanja seksualnog obrazovanja;
- 7) Procjena – stalna provjera i procjena znanja, stavova i vještina učenika radi poboljšanja predavanja o seksualnosti (Barr i sur., 2010).

Greenberg (1989) navodi da je upoznatost sa seksualnom terminologijom i seksualnim sadržajem preduvjet za provođenje seksualnog obrazovanja, ali nije samo ona dovoljna. Ono što je uz to potrebno je i dobra pripremljenost i iskusnost nastavnika koji podučavaju seksualni odgoj. Uz to, nastavnici koji su dobro obučeni i vjeruju u ono što predaju, čine kurikulum učinkovitim (Kirby, 1997 prema Milton i sur., 2001). Seksualno obrazovanje bi moglo rezultirati dugoročnim dobitkom znanja predaju li ga iskusni i obučeni nastavnici (Thomas, 1985 prema Greenberg, 1989). Uz te činjenice, nastavnici koji predaju seksualno obrazovanje bi trebali posjedovati i određene osobine. Oni moraju prihvaćati vlastite seksualne misli i želje, prihvatiti sebe i doživljaj vlastitog tijela, smisao za humor, tolerantnost i želju za predavanjem seksualnog obrazovanja (Bruess i Greenberg, 1988 prema Greenberg, 1989). Negativna vlastita slika sebe i svoje seksualnosti se može reflektirati s nastavnika na učenike i tako imati neželjene posljedice, stoga je važno da se nastavnici osjećaju ugodno sa svojim tijelom i seksualnim identitetom da bi isti mogli predavati učenicima. Također, uz određena znanja i vještine važan je i osjećaj vlastite udobnosti i uspostavljanje odnosa, u kojima se komunicira otvoreno i pozitivno (Health Canada, 1994 prema Milton i sur. 2001).

Uz ta osobna obilježja, nastavnici moraju posjedovati određena znanja. Američka udruga seksualnih pedagoga, savjetnika i terapeuta preporučuje da nastavnici seksualnog obrazovanja moraju imati znanje o sljedećim područjima: seksualna i reproduktivna anatomije i fiziologija tijela; razvojna seksualnost (od začeca do starosti); dinamika međuljudskih odnosa; socio-kulturalni čimbenici u seksualnim vrijednostima; medicinski čimbenici koji mogu utjecati na spolnu funkciju, uključujući bolest, invaliditet, lijekove, trudnoća, kontracepciju i plodnost; tehnike i teorije seksualne terapije; bračna i obiteljska dinamika; znanje o psihopatologiji; načela vrednovanja i upućivanja; etička pitanja u seksualnom obrazovanju; metode procjene obrazovnih programa; seks i zakon; seksologija (studija o seksualnosti) (Greenberg, 1989).

7. Skriveni kurikulum

Uz formalni kurikulum bitan je i skriveni kurikulum. Skriveni kurikulum predstavlja sve ono što djeca na neizravan način uče i nauče u školi, a tiče se ponajprije vrijednosti u koje spadaju među ostalim društvene vrijednosti, moralne, spolne, osobni stavovi i uvjerenja i dr. Skriveni kurikulum je, kako sama riječ kaže, obilježen implicitnošću. Na skriveni kurikulum ne utječu samo nastavnici, već i sami učenici, čitavo osoblje, okruženje i klima u odgojno-obrazovnoj ustanovi (Pavičić-Vukičević, 2013). Znači, skriveni kurikulum se ne podučava izravno već se podrazumijeva da se „zna“, to je tako i tako mora biti. Ukratko, predstavlja klimu jedne škole. Očituje se pogotovo u socijalnim interakcijama među učenicima (Myles; Trautman; Schelvan 2004 prema Pavičić-Vukičević, 2013).

U skrivenom kurikulumu se očituju implicitne teorije nastavnika²⁵ koje se dalje prenose na učenike, školsko ozračje i klimu. Kada se u ovaj kontekst stave LGBT učenici u odgojno-obrazovnom sustavu i npr. homofobne nastavnike, nastalo bi negativno školsko ozračje te ogromne posljedice za pojedinca. Prema GLEN-u kada je riječ o sigurnost LGBT učenika u školi, 58% učenika je prijavilo homofobne napade u školi; 50% učenika je zvano, uvredljivim imenima od strane drugih učenika; 34% učenika je prijavilo homofobne komentare od strane profesora; 25% učenika je imalo fizičke obračune s drugim učenicima, a njih 40% je verbalno zlostavljano zbog pretpostavke da su možda homoseksualne orijentacije. Također, dolazak i sudjelovanje u školi te svakodnevnim zadacima je u padu zbog navedenih situacija. Njih 72% se ne osjeća sigurno u školi, jer ne mogu biti ono što jesu; 20% učenika izbjegava ići na nastavu iz straha, a njih 50% ranije napušta školu radi načina na koji se postupa s njima kao pripadnicima LGBT populacije. Ovi podaci su alarmantni i najčešće se očituju kroz skriveni kurikulum. Zbog homofobnih ispada i uznemiravanja u školi, mnogi učenici ne postignu svoj puni potencijal. Oni napuštaju školu ranije, javljaju im se problemi sa psihičkim zdravljem, skloni su samoozljeđivanju i lošem samopouzdanju (GLEN, 2009).

Ista istraživanja (Mayock, 2009; Norman, 2006; Minton, 2008; Lynch & Lodge, 2002; Youthnet, 2004 prema GLEN) su pokazala da škole koje u svoju politiku uvedu pojam seksualne orijentacije imaju manju stopu uznemiravanja te učenici lakše prijavljuju problem i dvostruko više profesori reagiraju u slučaju homofobnih ispada. Što se tiče hrvatskog konteksta, brojke su poražavajuće. Godine 2012. Hodžić i Bijelić su proveli istraživanje o

²⁵ Osobna stajališta i vrijednosti nastavnika koja oblikuju odgojno-obrazovni proces (Mušanović, 2001 prema Pavičić-Vukičević, 2013).

stanju homofobije u hrvatskim srednjim školama. Podatke koje su dobili govore u korist za uvođenjem sustavnog seksualnog obrazovanja. Teme koje se tiču LGBT tematike su i dalje negativno prezentirane ili su nevidljive, tj. izostaju (Bijelić, Cesar, 2010 prema Hodžić, Bijelić, 2012). Nevidljivost ove tematike se očituje i u činjenici da učenici srednjih škola u RH pokazuju nepoznavanje termina kao što su *queer i transvestit* te termin *homofobije* povezuju sa strahom od muškaraca (Hodžić, Bijelić, 2012).

Kada je riječ o nasilju na temelju rodnog i spolnog izražavanja i seksualne orijentacije, 39% mladića je izjavilo da je sudjelovalo u verbalnom nasilju ili prijetnjama usmjerenih prema učenicima za koje su pretpostavili da su homoseksualne/biseksualne orijentacije (CARE i ICRW, 2009 prema Hodić, Bijelić, 2012). Također, kada je riječ o informiranosti o LGBT tematici, škola (0,3%) je na zadnjem mjestu, a one informacije koje dobiju kroz školski kurikulum su uglavnom negativne. TV i Internet su glavni izvor dobivanja informacija, a one kao takve ne mogu i nisu znanstveno utemeljene te često pokazuju iskrivljenu sliku. Ovdje je samo mali prikaz dobivenih rezultata koji su bili relevantni za ovaj rad. Kao što je već rečeno, brojke govore same za sebe. Ovi rezultati stavova učenika su poražavajući i krajnje je vrijeme za uvođenjem seksualnog obrazovanja.

Sukladno tome, nepovoljna škola klima prema Toomy, McGuire i Russell (2012) za rodno-nekonformističke učenike je odraz prilika heteronormativnosti te na taj način sankcionira pojedince obzirom na pretpostavke binarnosti roda i seksualnosti (Toomy i sur., 2012 prema McCarty-Caplan, 2013). LGBT učenici koji nemaju potporu i sigurno okruženje u školi, pokazuju lošije rezultate, osjećaju se negativno i često izbjegavaju nastavu, nego u onim školama, gdje prevladava pozitivna školska klima koja je podržavajuća vodeći boljim akademskim rezultatima (McCarty-Caplan, 2013). U sljedećem tekstu ću pobliže prikazati coming out i negativni LGBT identitet kao neodvojive termine od skrivenog kurikuluma.

7.1. Pojam „coming out“

Pojam „gay“ se u školi često koristi u negativnom kontekstu, kao uvrijeda i onda to postaje društveno-prihvatljivo ponašanje (Sieben i Wallowitz, 2009 prema Lee i Carpenter, 2014). Tako poimanje odgađa ili uopće ne dovodi do tzv. izlaska iz ormara. Pojam *coming out* ili izlazak iz ormara, doslovno prevedeno, podrazumijeva proces, u kojem pojedinac koji percipira sebe kao osobu homoseksualne i/ili biseksualne orijentacije to otkriva drugim osobama (GLEN, 2009). Proces coming out-a podrazumijeva u konačnici i razvijanje

pozitivnog LGBT identiteta. Istraživanja pokazuju da pojedinac u dobi od 12 godina postaje svjestan svoje seksualne orijentacije, ali tek kroz pet godina će to otkriti nekoj drugoj osobi (Mayock, 2009 prema GLEN). LABRIS (2006) definira pojam *coming out* kao izlazak na vidjelo, javno i otvoreno istupanje te afirmacija vlastite (homo)orijentacije. Neke od strategija za *coming out* su: izravno (lice u lice) i neizravno (pisanje pisma, video poruka) (Rossi, 2010 prema Denes i Afifi, 2014). Korištenje neizravnih strategija je učestalije kod pojedinca koji očekuje negativan ishod, dok se izravne strategije koriste prilikom izlaska po drugi put. Izlazak iz ormara obitelji i najbližima podrazumijeva jednako i izlazak u odgojno-obrazovnoj ustanovi. I jedna i druga okolina su mogu biti stresna za pojedinca. Ukoliko je školska klima, a time i odnosi na relaciji učenici-nastavnici-stručni kadar, loši, proces izlaska će se vjerojatno odgađati. Kao što je nekoliko istraživanja i pokazalo (Bigel i Kuehl, 2010). Kada se pojam *coming out*-a stavi u kontekst škole, pokazalo se kako diskriminacija, uznemiravanje i zlostavljanje u školi pridonosi prekidu školovanja, ima posljedice za zdravlje (3-4 puta više će LGBT učenici počiniti samoubojstvo nego kolega koji je heteroseksualne orijentacije) i utječe na akademski uspjeh. 75% tinejdžera je svjedočilo zlostavljanju onih za koje se pretpostavilo da su LGBT manjina u razredu (Isto). Kao što vidimo, stresan proces za pojedinca je još stresniji ukoliko se događa u nezdravoj i homofobnoj školskoj klimi u školi koja je dio skrivenog kurikulumu. Sukladno ovome, naizgled nevidljiva klima i ozračje kao dio skrivenog kurikulumu mogu imati jako negativne i dugoročne posljedice za zdravlje pojedinca.

Kao što je već navedeno, izlazak iz ormara podrazumijeva i razvijanje pozitivnog LGBT identiteta što znači usklađivanje seksualnog identiteta sa cjelokupnim identitetom pojedinca, odnosno prihvaćanje identiteta i dijeljenje s drugim individuama (Grafsky, 2014). Nasuprot pozitivnom LGBT identitetu je negativni LGBT identitet. Dva istaknuta stresora s kojima se LGBT populacija suočava kada je riječ o coming out-u su odbijanje od strane obitelji i viktimizacija. Navedeno vodi negativnom LGBT identitetu o kojem će se više reći malo kasnije, ali faktori koji su temelj ovoj povezanosti su nepoznati (Willoughby i sur., 2010).

Uz prvi izlazak iz ormara, inicijalno negiranje seksualnog identiteta kod djeteta, poteškoće sa prihvaćanjem ili negativne reakcije vode do potencijalnog *a second time out*²⁶ (Goldfried i Goldfried, 2001 prema Denes i Afifi., 2014). Četvrtina mladih je izašla drugi put iz ormara (Isto). Više je razloga za ponovni izlazak iz ormara. To su: *ojačati vlastitu seksualnu orijentaciju; razjasniti aspekte seksualnog identiteta; pokazati trajnost svog*

²⁶ Ponovni izlazak iz ormara

seksualnog identiteta; podijeliti više informacija o svom LGBT načinu života; nijekanje od strane obitelji i nezadovoljstvo tim odnosom. Uz ponovni izlazak iz ormara se veže pojam self-disclosure, odnosno proces u kojem pojedinac dopušta samom sebi da ga drugi više upoznaju te na taj način se približava pozitivnom LGBT identitetu (Taylor, 1979 prema Denes i Afifi, 2014).

7.1.1. Negativni LGBT identitet

Uz coming out kao dio skrivenog kurikuluma termin negativni LGBT identitet je neodjeljiv od istog. Negativni LGBT identitet je okarakteriziran kao višedimenzionalni konstrukt koji se sastoji od internaliziranih negativnih stavova prema homoseksualnosti (želja za heteroseksualnošću), potrebe za privatnošću, potrebe za prihvaćanjem (nesigurnost u društvu osoba heteroseksualne orijentacije) i teško prihvaćanje te razumijevanje vlastitih osjećaja i seksualne orijentacije (Willoughby, 2010). Internalizirani negativni stavovi prema vlastitoj orijentaciji ne iznenađuju obzirom da se pojedinac razvija u stigmatizirajućem i heterocentričnom društvu (Isay, 1989 prema Willoughby, 2010). Sukladno tome u prilog ide i teorija interakcije, kojom pojedinac razvija identitet s obzirom na interakcije s drugim ljudima i ako ga isti doživljavaju negativno, pojedinac se počinje sam osjećati kao nedopadljiv (Harter, 1999 prema Willoughby, 2010), a negativni stavovi od drugih kada su internalizirani od strane LGBT osoba rezultiraju unutarnjim konfliktima (Meyer, 2003 prema Willoughby, 2010).

Istraživanja pokazuju da mlade osobe homoseksualne orijentacije imaju veću prevalenciju mentalnih problema za razliku od njihovih vršnjaka heteroseksualne orijentacije. Najčešće je riječ o depresiji, anksioznosti, socijalnom ponašanju i uzimanju droga (Elze, 2002; Savin-Williams, 1998 prema Willoughby, 2010). Isto tako, odbijanje za vrijeme adolescencije može imati negativne zdravstvene probleme u odrasloj dobi (Ryan; Huebner; Diaz i Sanchez, 2009 prema Dietert i Dentice, 2012). Kao što sam već navela, odbijanje od strane obitelji, vršnjaka i važnih osoba je jedan stresora prilikom *coming out*-a. U slučaju da obitelj odbija prihvatiti pojedinca ili pokušaj usklađivanja rodnih uloga s biološkim obilježjima spola kod transrodne djece (Stieglitz, 2010 prema Dietert i Dentice, 2012) pojedinac se tada okreće vršnjacima koji se osjećaju isto i često se događa da se suočavaju s tim na neprikladne načine (Willoughby, 2010). Odbijanje je štetno za emocionalnu obradu (suicidalne misli su učestalije kada roditelji teže prihvaćaju seksualni identitet) za razliku od onih obitelji u kojima mladi pokazuju veće samopouzdanje, jer su prihvaćeni (Denes i Afifi, 2014). Najveći utjecaj na

pojedince prilikom odbijanja je upravo odbijanje od strane obitelji i bliskih osoba nego kada je riječ o poznanicima (Willoughby, 2010). Kao što je vidljivo, LGBT identitet se razvija u interakciji sa okolinom. Kada to stavimo u kontekst odgojno-obrazovne ustanove koja ima nepovoljnu školsku klimu i nezdrave odnose, najčešće dolazi do razvijanja negativnog LGBT identiteta. Pojedinaac koji se nalazi u takvoj klimi će razviti negativnu sliku o sebi jer je to refleksija onoga što okolina smatra, u ovom slučaju odgojno-obrazovna ustanova. Nemogućnost razvijanja, rasta u skladu s onim što pojedinac jest, može dovesti do negativnih posljedica ponajprije za psihičko i tjelesno zdravlje pojedinca. Djeca u školi dnevno provode i do osam sati i u ranjivim godinama kao što je pubertet, negativna slika koju okolina šalje, postaje dio internaliziranog percipiranja samog sebe. Dugoročno, kao što sam već navela, ovo može dovesti do različitih mentalnih bolesti, suicidalnih misli, lošeg školskog uspjeha i drugo. Nakon coming outa koji je preduvjet LGBT identitetu, iako prevladava negativna retorika oko *coming out*-a obitelji, većina odnosa na relaciji roditelj-dijete ostaje isto ili se poboljša. Ova činjenica dalje vodi do stabilnog LGBT identiteta (Kuhar, 2007 prema Grafsky, 2014). Kada dođe do smanjivanja kognitivnih razlika uzrokovanih negativnim internaliziranim procjenama i integracije seksualnog identiteta u cjelokupni identitet pojedinca, govori se o prihvaćanju seksualnog identiteta (pozitivan LGBT identitet) i dijeljenju s drugim individuama (Rosario; Hunter i dr. prema Grafsky, 2014).

7.2. *Nasilje*

„Prijetnja nasiljem i uznemiravanje čine školu uznemirujućim i nesigurnim mjestom za LGBT učenike“ (Cianciotto i Cahill, 2003, 37). Nasilje ima svoje prediktore koje vode istom. Riječ je o predrasudama i diskriminaciji i to se stavlja u kontekst škole za potrebe ovog rada. Predrasude se temelje na viđenju ljudi koji se razlikuju od drugih i uključuje pogled na ljude kao dio grupe kojoj pripadaju. Jedna od tih grupa su mladi LGBT učenici u školama (Toolkit for Teachers, 2006). Kada dolazi do negativnog djelovanja, ponašanja uslijed predrasuda prema pojedincu ili grupi ljudi, riječ je o diskriminaciji. Diskriminacija dalje vodi nasilju. Kada govorimo o nasilju, podrazumijeva se fizičko, psihičko, verbalno, seksualno nasilje usmjereno prema pojedincu ili grupi ljudi o koje će više riječi biti u tekstu koji slijedi.

7.2.1. Homofobija i homofobno zlostavljanje

Homofobija je, kao što sam već ranije definirala, strah/mržnja prema LGBT osobama (Toolkit for Teachers, 2006). Homofobija je u školi usko vezana sa spolnim i rodnim ulogama. Sama upotreba fraza kao „to je tako gay“ je homofobična sama po sebi, jer označava nešto inferiorno, patetično i glupo. Upravo upotrebljavanje ovakvih izraza se koristi da bi pojedinac učvrstio svoju maskulinitet i heteroseksualnu orijentaciju (Isto). Homofobija se temelji na percipiranju nečije seksualne orijentacije i kao takva spada u dio predrasuda koja se manifestira na različite načine:

- 1) Kroz institucije (nemogućnost slavljenja određenih dana, kao npr. obiteljski dani);
- 2) Kulturalno (mediji koji prenose sve kroz prizmu heteronormativnosti);
- 3) Izravno i osobno (nazivanje pogrdnim imenima, nasilje);
- 4) Neizravno (pretpostavka da će netko biti heteroseksualne orijentacije kada poraste);
- 5) Potiho (nereagiranje prilikom homofobnih ispada);
- 6) Internalizirana homofobija (strah, gađenje prema samome sebi) (Toolkit for Teachers, 2006).

Homofobija uključuje dalje homofobno ponašanje, odnosno zlostavljanje. Prema Toolkit for Teachers, homofobno zlostavljanje je: „Ponašanje kada se koristi stvarna ili percipirana seksualna orijentacija/rodni identitet da bi se isključilo/povrijedilo/ponizilo/prijetilo pojedincu. Također, može biti više i neizravno homofobno zlostavljanje, kada npr. verbalne uvrijede i način govora koji stvaraju klimu homofobije neizravno isključuje, prijeti, nanosi bol ili ponižava mlade osobe“ (Toolkit for Teachers, 2006, 17). Homofobija može zadesiti bilo koga u školi. Ona tjera učenike da se ponašaju na određen način, kao npr. *macho* kada je riječ o dečkima i *girly* kada je riječ o djevojkama kako netko ne bi pomislio da su možda LGBT. Neuklapanje stavlja pritisak na pojedinca zbog neutemeljnog straha, stoga dolazi do agresivnog ponašanja, otežavaju se prijateljstva na razini istog spola te za učenike heteroseksualne orijentacije prilikom prijateljstava s LGBT učenicima i utječe u konačnici na stavove i vrijednosti te tako teže dolazi do prihvaćanja različitosti. Homofobno zlostavljanje na ovoj pretpostavci (nečija seksualna orijentacija) je primjer predrasude. Iz tih razloga mora se probuditi svijest o činjenici da homofobno zlostavljanje nije samo usmjereno prema LGBT učenicima. Homofobno zlostavljanje može biti usmjereno prema prijateljima, rodbini, kolegama, LGBT

učenicima i prema osobama koje se ne uklapaju u tradicionalne muške/ženske rodne uloge. (Isto). Homofobno zlostavljanje uključuje:

- 1) Nazivanje pogrđnim imenima, tračevi o nečijem seksualnom i rodnom identitetu;
- 2) Korištenje homofobnog jezika ili ponašanja;
- 3) Fizičko i seksualno zlostavljanje koje se temelji na nečijoj seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu;
- 4) Izostavljanje iz svakodnevnih aktivnosti;
- 5) Homofobni grafiti i poruke;
- 6) Prijetnje preko poruka, pisama i cjelokupne online tehnologije;
- 7) Otkrivanje ili ucjenjivanje da će biti otkrivena seksualna orijentacija pojedinca obitelji, prijateljima, kolegama (Isto).

Sukladno tome, homofobno ponašanje nije prihvatljivo ponašanje, jer ima dalekosežne posljedice za pojedinca u vidu razvoja osobnosti, normalnog odrastanja, učenja i življenja. Ono utječe na zdravlje i općenito dobro pojedinca, a može doći do toga da se razvije osobna odnosno internalizirana homofobija. Često se javlja strah, anksiozni napadi, ljutnja i osjećaj srama, depresija, poremećaji u prehrani, samoozljeđivanje, samoubojstava i pokušaji samoubojstva. Prema jednom istraživanju više od 50% LGBT mladih je pomišljalo na samoubojstvo ili samo ozljeđivanje, jer su bili zlostavljani u školama. Dok njih 40% se barem jednom samoozljedio (LGBT Youth Scotland and Gay Men's Health, 2003 prema Toolkit for Teachers, 2006). Homofobno zlostavljanje utječe na svu djecu u školi, a ne samo na LGBT učenike. Svatko ima obvezu prijaviti i reagirati prilikom homofobnog zlostavljanja. Porazne su brojke da je 84% učenika iskusilo da ih se naziva pogrđnim imenima, 24% je od strane osoblja u školi, 82% učenika je prijavilo da školsko osoblje ne reagira prilikom nasilja, 83% ih je verbalno uznemiravano zbog seksualne orijentacije, 65% ih je seksualno uznemiravano, 42% učenika je fizički uznemiravano zbog seksualne orijentacije, 21% radi rodnog identiteta i 14% ih je fizički napadnuto (GLSEN, 2001 prema Cianciotto i Cahill, 2003). Neprijavljivanje istog se događa najčešće zbog nedostatka hrabrosti, straha da će postati još gore ili da se ništa promijeniti neće. Od 1145 LGBT učenika njih 62% je prijavilo da se ništa promijenilo nije nakon što su nasilje prijavili učiteljima (Hunt i Jensen, 2008 prema Toolkit for Teachers, 2006). Neki koji su zlostavljani neće prijaviti nasilje iz straha jer prijava znači izlazak iz ormara, a za taj korak još nisu spremni.

7.2.2. *Seksualno uznemiravanje*

Uz homofobiju i homofobne napade se javlja i seksualno uznemiravanje u školama. Kao seksualno uznemiravanje se klasificira verbalno uznemiravanje LGBT učenika i onih koji se ne uklapaju u tradicionalne spolne i rodne uloge (Cianciotto i Cahill, 2003). 63% učenika je iskusilo seksualno uznemiravanje od strane vršnjaka istog spola, i to kroz: seksualne komentare, šale, geste i poglede; seksualne poruke i grafiti; seksualne tračeve; pokazivanje javno seksualnih slika; uporaba LGBT termina kroz prizmu negativnih termina kao *lezbača/pederčina* (Fineran, 2002 prema Cianciotto i Cahill, 2003). Sve ovo stvara nepovoljnu klimu i okruženje unatoč seksualnoj orijentaciji i rodnim ulogama.

LGBT učenici se izloženiji seksualnom uznemiravanju nego vršnjaci heteroseksualne orijentacije (Finerman, 2001 prema Cianciotto i Cahill, 2003). Suzbijanje seksualnog uznemiravanja u školi otežava činjenica da se na isto gleda kao normalno adolescentsko ponašanje (Cianciotto i Cahill, 2003). Seksualno uznemiravanja ostavlja posljedice na pojedinca i to kroz izostajanje iz škole; gubitak apetita; pojavljivanje noćnih mora ili smetnje sna; osjećaji izoliranosti od strane prijatelja i obitelji te nervoza, mržnja i tuga (Stein, 1999 prema Cianciotto i Cahill, 2003). LGBT učenici u školi su najpodložniji upravo homofobnom uznemiravanju bilo kroz fizičke obračune, verbalno uznemiravanje, psihičko uznemiravanje i na kraju kroz seksualno zlostavljanje što pokazuju brojke iznesene ranije u tekstu. Nasilje u školi pogađa sve učenike i ostavlja posljedice za sve, a ne samo za LGBT učenike. Nerijetko se događa da nitko ne reagira na isto, pa čak ni zaposlenici odgojno-obrazovnih ustanova ponajprije zbog straha. To nije kultura škole i ne smije biti, to nisu vrijednosti koje se promiču u školi. Takvo štetno ozračje ima posljedice za psihofizički rast i razvoj škole kao zajednice i svi zajedno se moraju osvijestiti i reagirati na ovakva ponašanja. Safe Schools Coalition Victoria donosi nekoliko smjernica za borbu protiv nasilja i diskriminacije u školama:

- 1) Jasni znakovi podržavanja rodne i seksualne različitosti unutar škola. Ovo podrazumijeva različite brošure, plakate, radionice o LGBT tematici i borbi protiv nasilja koje su dostupne svima;
- 2) Profesionalni razvoj i usavršavanje cjelokupnog školskog osoblja za promicanjem interkulturnih vrednota;
- 3) Razvijanje anti-diskriminacijske politike i procedura da se ustanovi postojanje homofobije i transfobije u školama te da se iste uklone;

- 4) Dostupnost raznih resursa svima u školama koji pružaju relevantne i znanstveno utemeljene informacije o seksualnoj i rodnoj različitosti;
- 5) Seksualno obrazovanje te školski i predmetni kurikulum trebaju uključivati tematiku seksualne i rodne različitosti (Smith, 2010 prema Sambolić, 2014).

8. Sadržaj kurikuluma seksualnog odgoja i obrazovanja: kritički komentar situacije u Hrvatskoj

Upravo sustavno seksualno obrazovanje i odgoj u školama pridonosi suzbijanju homofobije, transfobije i različitih oblika nasilja u školama, jer upravo kroz seksualno obrazovanje se uči između ostalog i o seksualnim i rodnim različitostima koje su i temelj diskriminacije (Sambolić, 2014). Prije nego se uvela eksperimentalna provedba sustavnog seksualnog odgoja i obrazovanja kroz *Kurikulum zdravstvenog odgoja u školama*²⁷, postojao je, kako sam već ranije navela, predloženi *Kurikulum* udruge GROZD za osnovne škole te udruge GROZD i Foruma za slobodu odgoja za srednje škole (Juras i Grđan, 2007 prema Sambolić, 2014). U sljedećem tekstu slijedi kratak prikaz predloženog Kurikuluma od strane GROZD-a i Kurikuluma zdravstvenog odgoja.

8.1. GROZD-ov program

Kao što sam već navela, jedan od programa za eksperimentalno uvođenje zdravstvenog odgoja bio je program kojeg je predložio GROZD. Taj program se temelji na *tipu1* koji kao preventivnu mjeru vidi apstinenciju od seksualnih odnosa prije braka. GROZD je svoj eksperimentalni program zdravstvenog odgoja i obrazovanja provodio od ožujka do rujna 2008.godine. Na samom početku rečenica koja upada u oči je sljedeća: „ U takvom kaosu informacija dominantan postaje trend“ (GROZD, 2006, 6). Nisu informacije kaos nego kaos čini neznanje, nekritičko pristupanje tim istim informacijama prilikom obrade, a to je samo jedan od razloga zašto nam je reforma školstva potrebna. Kao glavnog krivca zašto mladi slijede *trend* vide u sve manjem utjecaju tradicionalnih oblika odgoja i obrazovanja, a to su škola, obitelj i crkva. GROZD naglasak stavlja na odgoj, odnosno na zdravlje kao temeljni odgojni cilj i metodu prevencije kao temelj za zdrav život (Isto). Program sadrži pet područja: 1) Očuvanje zdravlja i kvalitete života; 2) Ljudska spolnost; 3) prevencija ovisnosti; 4) Kultura društvene komunikacije i 5) Prevencija nasilnog ponašanja. Kako navode, prvo područje je toliko široko da se ostala područja mogu svrstati u njega.

²⁷ 27.kolovoza 2012. godine je najavljeno kako će se od školske godine 2012./2013. krenuti sa eksperimentalnom provedbom zdravstvenog odgoja u školama (MZOS, dostupno na: <https://mzo.hr/hr/od-jeseni-zdravstveni-odgoj-u-svim-skolama>).

8.1.1. Poglavlje „Ljudska spolnost“

Područje važno za ovaj rad ponajviše se tiče ljudske spolnosti, stoga slijedi osvrt. Navedeno poglavlje su započeli obrazloženjem zašto je vrijednosna supstancija spolnog odgoja važna stavka. Kako navode, „...Vrijednosna struktura moralnog stava o nekom vrijednosnom pitanju. Vrijednosna supstancija obuhvaća skup vrijednosti koje zajedno, a nipošto odvojeno i pojedinačno, sačinjavaju moralnu bit nekog vrijednosnog pitanja“ (GROZD, 2006, 9). Ljudsku spolnost vide kao eminentno humanističku kategoriju koja ima skup vrijednosti koje sve zajedno čine moralnu bit, što znači da ljudska spolnost ne može biti samo biološka kategorija nego vrijednosna (ljudska) kategorija.

Također, smatraju da su za današnji trend kontroliranja ljudske spolnosti odgovorni su individualistički i tehnicistički pristupi. Individualistički pristup pristupa ljudskoj spolnosti kao jednoj od ljudskih sposobnosti (spolna aktivnost), dok tehnicistički pristup ljudsku spolnost gleda isključivo u vidu prevencije neželjenih trudnoća, spolno prenosivi bolesti itd. (spolna aktivnost uz mjere zaštite). Autori ovog predloženog kurikulumu smatraju da ta dva pristupa nisu i ne mogu biti valjana, jer se ono ljudsko u čovjeku na taj način ne može razvijati bez vrijednosne supstancije spolnog odgoja u navedenom. Rješenje vide u transverzalnim vrijednostima, kao što su ljubav, uzdržljivost i vjernost. Te vrijednosti, kako navode, ne mogu se naučiti već su one dio cjelokupnog ljudskog sazrijevanja u odgovornu osobu. Ljubav je vrijednost preko koje je seksualni čin (aktivnost) dar/darivanje između osoba različitog spola. Suzdržljivost predstavlja samokontrolu koja vodi važnoj osobini za spolni život, a to je čistoća (duhovna čistoća koja također vodi spolnom odnosu između osoba različitog spola). Kao treću vrijednost su naveli vjernost prema samome sebi, potom vjernost drugoj osobi. Ove tri vrijednosti vode realizaciji specifično ljudskog u čovjeku kroz ljudsku spolnost. Iz svega navedenog može se vidjeti kako ljudsku spolnost treba sagledavati i živjeti kroz tri navedene vrijednosti koje za cilj imaju prokreaciju da bi dostigla svoj puni smisao. Samim time se diskriminiraju sve ne-heteroseksualne veze i odnosi te bilo koja heteroseksualna veza koja ne želi/ne može imati nasljednika, ali ne samo to, već i diskriminiraju sve netradicionalne oblike življenja i izražavanja.

Što se tiče metodičkog pristupa, predlažu da se nastava iz ljudske spolnosti drži u dvije odvojene skupine, jedna za dječake druga za djevojčice, navodeći da se različito razvijaju i da svako od njih uočava samo svoje fizičke promjene (djevojčice svoj menstrualni ciklus kao primjer). No odvojenost nije potrebna, jer na taj način se mogu poslati negativne poruke

drugoj strani (da je nešto tabu tema). Ako svi zajedno uče o vodenom svijetu zašto ne bi i o tjelesnim i emocionalnim promjenama jednih i drugih? Također, naglašavaju suradnju s roditeljima te predlažu 3-5 roditeljskih sastanaka godišnje smatrajući da roditelji imaju pravo u odlučivanju hoće li djeca određene sadržaje slušati ovisno je li se kose sa vrijednostima za koje odgajaju djecu. Prava roditelja proizlaze iz prava djece te roditelji ne smiju uskratiti cjelokupan (seksualni) odgoj i obrazovanje djetetu. Ovaj program nije zaživio i 2012. godine ministar Jovanović je najavio provedbu Kurikuluma zdravstvenog odgoja.

8.2. Kurikulum zdravstvenog odgoja

Kao što sam već navela, tadašnji ministar obrazovanja Jovanović je najavio 27. kolovoza 2012. provedbu zdravstvenog odgoja čije bi se teme trebale integrirati u već postojeće školske predmete, a dodatni sadržaji bi se obrađivali kroz sate razredne zajednice. Profesorima i razrednicima bi u ostvarivanju zadanog sadržaja pomoglo stručno osoblje (pedagozi/psiholozi/drugi).²⁸ Kurikulum zdravstvenog odgoja je napravljen u suradnji Agencije za odgoj i obrazovanje te stručnog povjerenstva. Uz to, navedeno je kako će Agencija za odgoj i obrazovanje osigurati stručna usavršavanja za nastavno osoblje i potreban materijal (*Kurikulum zdravstvenog odgoja*, 2012). Međutim, provedba ZO je početa školske 2012/2013. godine (3. rujna 2012.), a AZOO je tek 12. listopada 2012. na svojim stranicama objavila početak stručnog usavršavanja (Sambolić, 2014). Iz toga može se zaključiti da sadržaje koji se tiču zdravstvenog odgoja bi predavali nepripremljeni profesori, razrednici i stručni suradnici. Materijali i priručnici su tek od 28. kolovoza 2013. godine dostupni na stranicama AZZO-a, znači nakon završetka školske godine, a važno je i napomenuti da je Ustavni sud Republike Hrvatske 22. svibnja 2013. donio odluku o ukidanju *Kurikuluma zdravstvenog odgoja*.²⁹ Zdravstveni odgoj se temelji na holističkom poimanju zdravlja koje obuhvaća očuvanje zdravlja i kvalitete života, humane odnose među spolovima i ljudsku spolnost, prevenciju ovisnosti, kulturu društvene komunikacije i prevenciju nasilničkog ponašanja (*Kurikulum zdravstvenog odgoja*, 2012). Predloženi *Kurikulum* sadrži sljedeće module: živjeti zdravo, prevencija ovisnosti, prevencija nasilnog ponašanja i spolno/rodna ravnopravnost i odgovorno spolno ponašanje. Modul relevantan za ovaj rad je 4. modul

²⁸<https://mzo.hr/hr/od-jeseni-zdravstveni-odgoj-u-svim-skolama>

²⁹<https://sljeme.usud.hr/usud/praksaw.nsf/Novosti/C12570D30061CE54C1257B7300328A29?OpenDocument>

spolna/rodna ravnopravnost i odgovorno spolno ponašanje, stoga se njega detaljnije dotaknuti.

„Spolno-rodna ravnopravnost i odgovorno spolno ponašanje je modul kojim se učenicima žele dati znanstveno utemeljene informacije, ali i uvidi u različita promišljanja te raznorodne vrijednosne perspektive. Cilj modula je omogućiti učenicima usvajanje vještina potrebnih za donošenje odgovornih odluka važnih za očuvanje njihova fizičkog i mentalnog zdravlja te im pomoći da kroz razumijevanje različitosti i kritičko promišljanje izgrade pozitivan odnos prema sebi i drugima, (Kurikulum zdravstvenog odgoja, 2012, 4). Iz ovog je vidljivo da bi učenici kroz ovaj modul trebali usvojiti znanstveno utemeljene informacije o spolnosti, pomoći im u razvijanju empatije, kritičkog mišljenja te razvijanje pozitivne slike o sebi i drugima u vidu poštivanja različitosti. Četvrti modul nije predviđen za prvi i drugi razred Oš. Znači, ukupno 30 sati spolno/rodne ravnopravnosti i odgovornog spolnog ponašanja bi se obrađivalo kroz osnovnu i srednju školu (ne uključujući prvi i drugi razred Oš te četvrti razred Sš). U četvrtom razredu se obrađuju teme rodni uloga i očekivanja, odnosno razlika između roda i spola te prepoznavanje rodni/spolni stereotipa i raspravljanje rodni i spolni uloga u školi i obitelji (Kurikulum zdravstvenog odgoja, 2012). Tek u sedmom razredu se spominju sljedeći sadržaji: *komunikacija o spolnosti; vršnjački pritisak, samopoštovanje i rizična ponašanja i prihvaćanje različitosti u seksualnosti* (Kurikulum zdravstvenog odgoja, 2012, 23). Znači tek tada se spominju seksualne manjine, sličnosti i razlike kada je riječ o seksualnosti, diskriminacija i nasilje te važnost seksualne različitosti i prihvaćanja iste. Sve ovo bi trebalo biti obrađeno u jednom školskom satu (jedan sat za svaki od sadržaja, odnosno sve skupa 3 sata). Iz osobnih gledišta sve više se smatra da se spominjanje ovog sadržaja obrađuje prekasno i uz to mu je posvećen ispodprosječan broj sati, odnosno minimalan broj sati za ovako važan sadržaj). U osmom razredu ovom modulu je posvećen najveći broj sati (4).

Sadržaji koji bi se obrađivali na satu razrednika su: važnost samopoštovanja, asertivnost i osobni integritet za odgovorno odlučivanje, odgovorno spolno ponašanje i rizici (pre)ranih seksualnih odnosa. Sljedeći sadržaji su integrirani u postojeće predmete i tiču se: roditelji i potomci, srodnost i raznolikost, nesporno i spolno razmnožavanje, biološko nasljeđivanje – nasljeđivanje spola, građa i uloge spolni organa – muški i ženski spolni organa – sporedna spolna obilježja, menstruacijski ciklus – računanje ciklusa; plodni i neplodni dani, začeće i razvitak djeteta prije rođenja, blizanačka trudnoća, od rođenja do smrti, životna razdoblja čovjeka, odgovorno spolno ponašanje (Kurikulum zdravstvenog odgoja,

2012, 27). Kroz ove sadržaje, učenici bi trebali izgraditi asertivnost, jačati vlastiti integritet, definirati odgovorno spolno ponašanje, znati prepoznati različite oblike nasilničkog ponašanja, znati raspraviti što znači biti seksualno biće i je li nužno ovisi o snošaju te biti svjesni rizika preranog stupanja u seksualne odnose. U srednjoj školi, 4. modulu je posvećeno 13 sati. U prvom razredu se obrađuju sljedeći sadržaji: razvijanje vještina potrebnih za odgovorno seksualno ponašanje. Emocije i komunikacija u vezi te medijski prikaz seksualnosti (Kurikulum zdravstvenog odgoja, 2012, 30). U drugom razredu se obrađuje sadržaj koji se tiče razvijanja vještina potrebnih za odgovorno seksualno ponašanje te spolno/rodno nasilje i nasilje u vezama (Kurikulum zdravstvenog odgoja, 2012, 33). Samo dva sata su posvećena spolnom i rodnom nasilju te nasilju u vezama općenito. Kroz taj sadržaj bi učenici trebali znati prepoznati i reagirati na spomenuto, znati definirati različite oblike nasilja i potencijalnog nasilja i na kraju pružanje podrške žrtvama nasilja. Česta su mišljenja da je to premalen broj sati za ovu temu kada vidimo poražavajuće brojke nasilja uvjetovanog spolnim/rodnim identitetom u školama.³⁰ Treći razred je obilježen sljedećim sadržajem i posvećen mu je najveći broj sati (5): seksualna prava i stereotipi, seksualno zdravlje i najčešći seksualni problemi mladih, brak, roditeljstvo i obitelj, stigmatizacija i diskriminacija seksualnih manjina, stavovi i predrasude (Kurikulum zdravstvenog odgoja, 2012, 36). Prvi puta se u Kurikulumu spominje tema istospolnog braka i različitih tipova obitelji, ljudska homoseksualnost, seksualne različitosti, seksualne manjine i nasilje nad istim te pojam transrodnosti i transseksualnosti. Samo dva sata su posvećena navedenim temama što je nedopustivo i tek se javlja pri kraju školovanja. Kao što sam već navela, 4. modul se ne obrađuje u 4.razredu.

Nakon proučenog predloženog *Kurikuluma zdravstvenog odgoja*, smatram kako nije dovoljno opširan u vidu spektra tema te broja posvećenih sati. Svega 1-2h po određenoj temi ne ostavlja slobodnog prostora kako za nastavnike, tako i za učenike i dodatna pitanja, radionice, vježbe i sl. Tako se tek u srednjoj školi obrađuju teme koje se tiču različitih seksualnih usmjerenja, pojmovi transrodnosti i transseksualnosti, različiti tipovi obitelji i sl. Brojke koje su navedene u poglavlju *Nasilje* pokazuju kako je najveći postotak nasilja u školama upravo zbog seksualnog i rodnog identiteta što znači da je srednja škola prekasno razdoblje za ovu tematiku. Također, vidljivo je kako su priručni materijali za nastavnike i stručno osoblje dostavljeni tek nakon što je školska godina započela što govori samo za sebe da su nastavnici bili nepripremljeni. Kao što sam već rekla, 4. modul je relevantan za temu

³⁰Vidjeti poglavlje *Nasilje* str. 54

rada i ponajprije se tiče LGBT inkluzivnosti kroz formalni kurikulum. Nakon svega pročitano i ovdje navedeno, vidljivo je kako su teme koje se tiču seksualnih usmjerenja, različitih oblika obitelji, nasilja i homofobije jako malo i/ili površno obrađene. Kao što su brojke pokazale da se nasilje u odgojno-obrazovnim ustanovama najčešće događa zbog seksualne orijentacije, a ta tematika se tek u srednjoj školi obrađuje. Na ovaj način, ne samo da formalni kurikulum nije LGBT inkluzivan, već se nastavlja na skriveni kurikulum dajući tako ogroman prostor za nasilje, diskriminaciju i nesigurnu školsku klimu. U prilog navedenom ide i činjenica da je Europski sud za seksualna prava utvrdio da je Hrvatski kurikulum diskriminatoran na osnovu seksualne orijentacije (CESI prema Mesić, 2016a). Kao i predloženi *Kurikulum* udruge GROZD, ovaj *Kurikulum* i njegova provedba je zaustavljena od strane Ustavnog suda Republike Hrvatske u svibnju 2013.godine što znači da učenici i učenice osnovnih i srednjih škola u RH ostaju bez cjelovitog, sustavnog zdravstvenog odgoja i obrazovanja.

9. Što možemo učiniti? – implikacije za odgojno-obrazovnu praksu

9.1. Prema LGBT inkluzivnoj školi

Nakon svega pročitano i napisano, mogu zaključiti kako imati inkluzivan kurikulum (što škole moraju promicati) nije dovoljno kako bi školska klima bila jednako inkluzivna i da se svi njezini učenici osjećaju sigurno. U svom radu sam počevši od terminologije došla do zakona kao ljudsko-pravnog okvira u promicanju prava gdje je naglasak bio na LGBT prava. Fokus je bio najviše na zakonima u Hrvatskoj koji bi trebali biti jednaki za sve i štiti svakog pojedinca jer je to obaveza Države. Događa se suprotno. Na papiru se dobiva uvid da zakoni štite osobe homoseksualne i biseksualne orijentacije. Međutim, kada se zagrebe ispod površine, uviđam suprotno. Primjera radi, Obiteljski zakon koji još uvijek ne dopušta posvajanje djece istospolnim parovima. Nadalje, proučavanje predloženih kurikuluma od strane GROZD-a i Kurikuluma zdravstvenog odgoja potvrđuju LGBT (ne)inkluzivnost te odgoj i obrazovanje usmjeren na reproduciranje heteronormativnih stavova življenja. Tu dolazim do ideje LGBT inkluzivne škole za koju je inkluzivni kurikulum tek početak inkluzivnosti. Da bi se kurikulum realizirao u praksi i svakodnevnom životu škole i međuljudskim odnosima, veliku ulogu igraju nastavnici i stručno osoblje škole. Kao što sam već navela, poznavanje gradiva i sadržaja koje nastavnici predaju nije dovoljno. Sami nastavnici bi najprije morali biti na *ti* s temama koje predaju što znači da bi se trebali osjećati ugodno govoreći o LGBT tematici. Također, poznavanje vlastite seksualnosti i pozitivan odnos prema istoj se na isti način reflektira i na učenike. Nastavnici i cjelokupni kolektiv škole bi trebao stvarati otvorenu i pozitivnu školsku klimu, tako da se svi njezini učenici osjećaju ugodno. SeZaM (2010) donosi nekoliko smjernica za stvaranje otvorene školske klime:

- 1) *Budite otvoreni* – ova smjernica podrazumijeva spremnost i otvorenost prilikom slušanja svojih učenika dajući im do znanja da se uvijek mogu obratiti u povjerenju bez kritiziranja;
- 2) *Pružite učenicima vašu potpuno pažnju* – prilikom razgovora sa učenicima, nastavnici se moraju usredotočiti na razgovor i pojedinca/razred, a ne ostavljati dojam da nema vremena i sl.;

- 3) *Budite u stalnom kontaktu s mladima* – jedan sastanak i razgovor nisu dovoljni i nikad ne bi trebalo stati na tome. Učenicima se mora dati do znanja da ste otvoreni za stalnu suradnju;
- 4) *Razumijevanje pitanja i pružanje iskrenih odgovora* – ukoliko se dogodi da nastavnici i stručni kadar primijete da je *problem* van njihovog dosega, trebali bi to iskreno reći učenicima i preporučiti im alternativu prilikom rješavanja problema, jer je to na kraju i odgovornost odgajatelja i nastavnika (SeZaM, 2010).

Kao što je vidljivo, nastavnici i stručni kadar uvelike imaju utjecaj na svoje učenike. Smatram da slijedeći ove sugestije škola čini veliki korak naprijed prema LGBT inkluzivnosti. Od njih mora i krenuti otvorenost za različitost, dobra stručna pripremljenost i stalna podrška svim učenicima. Škola kao odgojno-obrazovna ustanova mora imati nultu toleranciju na nasilje i to otvoreno pokazivati i sankcionirati istu. Na taj način se potiče osoblje škole i učenike da bez straha prijavljuju nasilje koje se događa unutar same škole, ali i van škole. Nastavnici bi se trebali kontinuirano usavršavati na tematiku seksualne različitosti kroz cjeloživotno obrazovanje (Timmermanns, 2007 prema Sambolić, 2014). Rad s mladima iziskuje puno vremena, može biti iscrpljujući i stresan, ali s druge strane uzbudljiv i pun satisfakcije (SeZaM, 2010). Stvaranje otvorenih veza i odnosa koji se temelje na slušanju i vjerovanju u njih same, davanje potpore može voditi inkluzivnoj školi i zdravim odnosima nastavnici-stručni kadar- učenici. Moja prva asocijacija na LGBT inkluzivnu školu je prostor bez straha. Odgojno-obrazovna ustanova koja je tako reći, utočište i podrška svim svojim učenicima. Ustanova u kojoj svi rastu i razvijaju se kao punopravni članovi škole, a kasnije i društva bez pritiska okoline da nešto nije u redu s njima i da se moraju mijenjati. Škola je, nakon obitelji, sljedeći agens socijalizacije za mladog čovjeka. Smatram kako škola mora djelovati na način da uči i odgaja svakog pojedinca da ima slobodu izbora i da poštuje tuđi izbor što podrazumijeva i seksualnu orijentaciju. Uz sve ovo, LGBT škola bi trebala biti mjesto susreta svih njenih učenika u skladu i međusobnom uvažavanju i razumijevanju. Sukladno ovome, moj osobni stav i smjer promišljanja o LGBT inkluzivnoj školi je vidljiv iz ovog gore napisanoga. Sukladno tome, predložila bih par svojih ideja kako bi hrvatske škole mogle bile LGBT inkluzivnije. Pisala sam o sigurnom prostoru, mjestu nulte tolerancije i kada to stavimo u kontekst LGBT inkluzivne škole, podrazumijeva osvješćenost ljudskih resursa o raznolikosti svih učenika. Smatram da bi na početku svake školske godine poželjno bilo održati uvodna predavanja od strane kompetentnih stručnjaka na polju seksualnosti i

predstavnik LGBT udruga koje djeluju u RH, a potom radionice i vježboonice za nastavnike i stručni kadar od strane navedenih (pedagozi/psiholozi/sociolozi) na temu LGBT manjina. Čitajući literaturu za ovaj rad, shvatila sam da su nastavnici u globalu nepripremljeni kada je riječ o seksualnom obrazovanju (koje je od velike važnosti za LGBT inkluzivnu školu), ali da su voljni učiti i raditi na poboljšanju školske klime. Kroz ovaku vrstu radionica, gdje bi bilo poželjno da se uključe i učenici te na taj način se upozanju u malo manje formalnom okruženju. Te radionice i vježbe mogu biti osmišljene kao tzv. žive knjižnice gdje, u ovom slučaju, učenici pripadnici LGBT zajednice govore o svojim iskustvima na način da pričaju s jednim sugovornikom nasamo i tako u krug. Bilo da se radi o učenicima, nastavnici homoseksualne/biseksualne orijentacije ili tzv. duginim obiteljima u školi. Sigurna sam, da kada čuju iskustva iz prve ruke, stvari drugačije doživljavaju. Na ovaj način bi se poslala poruka svima da je učionica mjesto susreta i siguran prostor za izaći van ormara. Nadalje, školsku knjižnicu bih dopunila knjigama o LGBT zajednicama i obiteljima. Kada je riječ o formalnom kurikulumu, trebalo bi izbaciti sve diskriminirajuće i homofobne stavove iz udžbenika i netočne informacije kada je riječ o LGBT manjinama, a dodati uključiv LGBT jezik i sadržaj u udžbenike. Bilo bi poželjno barem jednom godišnje osigurati druženja za sve obitelji, pod time mislim LGBT obitelj te prilikom maturalnog plesa, kao najsvečanijeg čina završetka školovanja, omogućiti LGBT parovima da izlaze sa svojim pratnjama, a ne muško-ženski parovi samo. Zatim, obilježavati datume kao što je datum Stonewallske pobudne, Pride mjesec (svibanj-lipanj), Dan izlaska iz ormara te bi trebalo omogućiti stalno dostupne brojeve kojima se mogu obratiti za (vanjsku) podršku. Ovo su sve mali koraci koji godinama mogu, nadam se, dovesti do toga da škola doista bude sve-inkluzivna, jednaka prema svim učenicima i mjesto gdje će svi zdravo rasti i razvijati se u duhu međusobne tolerancije i razumjevanja raznolikosti.

9.2. Autoetnografski komentar – kako se drugi osjećaju prihvaćeno u školi

Kao što sam već navela u uvodu rada, moja osobna motivacija za pisanje ovog rada je bila jako velika. Početi ću od najranijih sjećanja djetinjstva. Odrasla sam u obitelji koja nikad nije previše razgovarala o seksualnosti. Kada bi se i povukla neka tema ili emisije na televiziji, razgovor, a i TV program bi se promijenio. Jednom prilikom, nas par je gledalo TV i dvije djevojke su se poljubile. Jedna osoba iz obitelji je komentirala vlastitom djetetu: „...vidiš, ovo nije zdravo! Dvije cure se ne smiju ljubiti ni dirati!“ Tako sam, u strahu, ostala prepuštena

sama sebi i udžbenicima da istražujem o seksualnosti. Negdje na početku srednje škole sam postala svjesna svoje seksualne orijentacije. Izrazito je teško bilo na jedan način shvaćati samu sebe, a s druge strane imati toliko pitanja, a odgovore nisam nalazila. U relativnoj maloj sredini, koja je bila izrazito heteronormativna, nisam se usudila pričati o tom aspektu mene, dijelu mene koji me razlikovao od heteroseksualne većine koja me okruživala. Što se tiče škole, na satu biologije se najviše radilo o ljudskom tijelu, a prema tome i seksualnosti kao bitnom aspektu čovjeka. Sjećam se da je i sama profesorica sa sramom i jako brzo prelazila tu tematiku. Na satu hrvatskog jezika i književnosti smo se doticali tema starih Grka i pojma homoseksualnosti. Tako i otoka Lezbosa i pjesnikinje Sapfo koja je opisivala ljubav između žena. U višim razredima sam dobila sociologiju, filozofiju i psihologiju gdje su se manjine, bilo koje, ipak više spominjale. Sve ovo je jako malo gradiva i nimalo osjetljivo na osobne potrebe kada je riječ o seksualnosti. Nisam nikad imala osjećaj nelagodne ili negativnih misli usmjerenih prema meni samoj obzirom na seksualnost. Danas, kada o tome promišljam, mislim da sam odrasla u zdravu ličnost obzirom na nemogućnost razgovora o vlastitoj seksualnosti i željama, kako s roditeljima, tako i školskim stručnim kadrom.

Nakon završetka škole, upisala sam Filozofski fakultet. Ovdje je ipak druga priča. Od sredine koja je veća i raznolikija, do samog studija i svega onog što nudi. Kada smo na trećoj godini dobili kolegij *seksualna pedagogija*, sjećam se da sam išla s takvim žarom i na predavanja i na seminare. Čitav Odsjek i profesori i asistenti su jako otvoreni i imaju senzibilitet za bilo koje manjine, tako i seksualne. Smatram da, mi, kao budući pedagozi moramo biti osjetljivi na različitost. Sjećam se perioda referenduma o braku gdje su pojedine kolege komentirale kako „...njima to nije jasno“, kako oni ne razumiju čemu traženje tih prava, a pogotovo kad je riječ o istospolnim obiteljima i njihovoj djeci. Ovakav stav i uvjerenja su jako opasna za buduće stručne suradnike koji će raditi s djecom i ljudima različitih vjerskih, političkih, a najbitnije vezano za ovaj rad, seksualnih uvjerenja.

Htjela bih još samo poručiti svakom čitatelju mog rada, budite tu za vašu vlastitu djecu, za vaše učenike, pitajte, pričajte i budite oslonac. Ne osuđujte nešto što vam nije jasno već pitajte, nijedno pitanje nije glupo. Veliki period treba proći dok se ne osamostalimo, a do tog perioda prolazimo onaj najosjetljiviji, zbog toga svima nama je potrebno razumijevanje i potpora u slobodi odabira. Kako Carson McCullers kaže: „But the hearts of small children are delicate organs. A cruel beginning in this world can twist them into curious shapes. The heart of a hurt child can shrink so that forever afterward it is hard and pitted as the seed of a peach.“

ZAKLJUČAK

Nakon uvoda u tematiku rada čije je centralno pitanje bilo LGBT inkluzivnost u odgojno-obrazovnim ustanovama, zatim kratkog prikaza terminologije koja se tiče ljudske seksualnosti i seksualnog obrazovanja, u radu sam dalje prikazala ljudsko-pravni okvir koji se tiče međunarodnog i hrvatskog konteksta koji je pokazao nedostatke zakona i moguće dopune. Zatim su uslijedila poglavlja koja se tiču oblikovanja seksualnog identiteta i seksualne socijalizacije u adolescenciji koja vode do formalnog i skrivenog kurikuluma kao temeljnih odrednica škole. Proučavajući formalni kurikulum hrvatskih škola, uvidjela sam LGBT (ne)inkluzivnost kada je riječ o sadržaju u udžbenicima. Skriveni kurikulum kao klima i ozračje jedne škole pokazuje kako nasilje na temelju rodnog i seksualnog izražavanja je gorući problem u školama. Učenici i učenice koje ne pripadaju u heteronormativne oblike izražavanja i ponašanja ne osjećaju se sigurno u okruženju u kojem bi trebali učiti i razvijati se. Nedopustiva je činjenica da 45,3% učenika srednjih škola u RH homoseksualnu orijentaciju smatra bolešću, a njih 64,3% podržava nasilje nad LGBT kolegama. Škola kao odgojno –obrazovna ustanova igra ogromnu ulogu u samom procesu socijalizacije učenika i učenica te prema tome i u izgradnji stavova i vrijednosti. Rodne uloge i društveno prihvatljiva ponašanja su dio tih stavova i vrijednosti (Maljković, 2008). Polazište, ne samo seksualne edukacije, već odgoja i obrazovanja u cjelovitosti kroz formalno obrazovanje treba biti sloboda odabira rodnog identiteta/izražavanja te seksualnog identiteta i orijentacije (Hodžić, Bijelić, 2012).

Kako bi škola djelovala kao instrument promjena, potrebna je izmjena istog. Izmjene školskog sustava počevši od cjelovite kurikularne reforme te cjelovitog seksualnog obrazovanja. U formalni se kurikulum trebaju unijeti relevantne i znanstveno utemeljene informacije o LGBT tematici i krenuti sa uklanjanjem negativno-prezentiranih informacija o osobama homoseksualne orijentacije. Na taj način bi se spriječilo daljnje širenje homofobije, nasilja, diskriminacije usmjerene prema seksualnim manjinama, ali i svima onima koji odskaču od tradicionalnih uloga. Dok se politika i struka ne usklade i ne krenu raditi za dobrobit učenika i učenica, isti će nastaviti ispaštati. Istraživanja su pokazala da učenici i nastavnici žele uvođenje seksualne edukacije u školski program, ali i dalje u 2017. od sustavnog seksualnog obrazovanja ništa. Važnost sustavnog seksualnog obrazovanja je jedini način na koji će učenici dobiti točne informacije koje se tiču spola/roda, načina izražavanja, seksualnog izražavanja/seksualne orijentacije te na kraju postići razvijanje osobnog

pozitivnog seksualnog identiteta, na taj način učiti i živjeti u demokratskom, pluralističkom društvu, u kojem svi i sve moraju biti jednaki u različitosti. Ovaj rad je realiziran kao teorijski prikaz teme gdje sam, između ostalog koristila relevantne rezultate dosadašnjih istraživanja koja se tiču LGBT tematike u školama. Prvotno sam htjela napraviti i empirijski dio rada o iskustvima LGBT učenika kroz odgojno-obrazovne ustanove. No, došla sam do zaključka kako bi istraživanje bilo preopširno i vrlo vjerojatno fizički neizvedivo jer je tema još uvijek delikatna u smislu da su učenici ponajviše zbog straha, još uvijek u ormaru stoga ne bi dobila točne podatke. Na kraju sam napravila samo teorijski prikaz teme i dala uvid u stanje u hrvatskim školama kada je riječ o LGBT (ne)inkluzivnosti. Upravo u ovome vidim znanstveni doprinos ovog rada koji je pokazatelj kako hrvatske odgojno-obrazovne ustanove trebaju izmjene, za početak kroz kurikulum i uvođenje sustavnog seksualnog obrazovanja što dalje ostavlja prostor za istraživanja na ovu tematiku i kroz empirijski dio u vidu nasilja na temelju spola/roda/seksualne orijentacije, koji se, kako sam već navela pokazao kao gorući problem u hrvatskim školama.

LITERATURA

- Barr, E., Conklin, K., Goldfarb, E., Gelperin, N., Hauser, D., Huberman, B., Morse, L., Rodriguez, M., Russell Giarratano, S., Schroeder, E., Seabert, D., Sorace, D., Telljohann, S., Torabi, M., Wallen, M. i Willson, K. (2010) *National Teacher Preparation Standards for Sexuality Education*.(online) United States: FoSE. Dostupno na: <http://www.futureofsexed.org/documents/teacher-standards.pdf> (5.veljače 2017.)
- Bastašić, Z. (1995) *Pubertet i adolescencija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bigel, S. i Kuehl, S. (2010) *Safe at School: Addressing the School Environment and LGBT Safety through Policy and Legislation*: Great Lakes Center, NEPC, the Williams Institute.
- Bijelić, N. (2013) *Analiza modula „Spolno/rodna ravnopravnost i odgovorno spolno ponašanje“ i „Prevenција nasilničkog ponašanja“ priručnika za Zdravstveni odgoj*. (online) Zagreb: CESI. Dostupno na: https://www.cesi.hr/attach/_a/analiza_prirucnika_zo~2.pdf (27.siječnja 2017.)
- Billy, J. i Udry, R. (1985) Patterns of Adolescent Friendship and Effects od Sexual Behavior. *American Sociological Association*, 48 (1), str. 27-41.
- Borić, R. Barada, V., Bulić, I., Ilić, E., Jakobović Fribec, S, Kašić, B., Pavlić, A., Pešut, J., Prlenda, S., Šinko, M., Vasiljević, S. (2007) *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*. Zagreb: Biblioteka ONA.
- Brumen, S. (2012) *LGBT tematika u udžbenicima za srednju i osnovnu školu*. Zagreb: Kontra.
- Casper, V. i Schultz, S. (1999) *Gay parents/straight Schools: building communication and trust*. NY: Teachers College Press
- Cianciotto, J. i Cahill, S. (2003) *Education policy: Issues affecting lesbian, gay, bisexual, and transgender youth*. New York: The National Gay and Lesbian Task Force Policy Institute.
- Denes, A. i Afifi, T. (2014) Coming out again: Exploring GLBQ Individuals' communication with their parents after coming out. *Journal of GLBT Family Studies*, 10(3), str. 298-325.

- Dietert, M. i Dentice, D. (2012) Growing Up Trans: Socialization and the Gender Binary. *Journal of GLBT Family Studies*, 9(1), str. 24-42.
- Elia, J. i Eliason, M. (2010) Discourses of Exclusion: Sexuality Education's Silencing of Sexual Others. *Journal of LGBT youth*, 7(1), str. 29-48.
- First Amendment Center. (2011) *Public Schools and Sexual Orientation* (online). Dostupno na: <http://www.firstamendmentcenter.org/madison/wp-content/uploads/2011/03/sexual.orientation.guidelines.pdf> (26.veljače 2017.)
- Giesecke, H. (1993) *Uvod u pedagogiju*. Zagreb: Educa.
- Goldman, J. i Coleman, S. (2013) Primary school, puberty/sexuality education: student-teachers' past learning, present professional education, and intention to teach these subjects. U: *Seks Education*, 13(3), str. 276-290.
- Grafsky, E. (2014) Becoming the Parent of a GLB Son or Daughter. *Journal of GLBT Family Studies*, 10(1-2), str. 36-57.
- Greenberg, J. (1989) Preparing Teachers for Sexuality Education. U: *Theory Into Practice*, 28(3), str. 227-232.
- Guigou, E. (2000) *Council Directive* (online). Official Journal of the European Communities, 303(16). Dostupno na: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/EUemployment2000.pdf> (20.veljače 2017.)
- Health and Human Rights Info. *Lesbain, Gay, Bisexual and Transsexual (LGBT) Rights* (online) HHRI. Dostupno na: <http://www.hhri.org/thematic/LGBTrights.html#Organisations%20and%20sites%20that%20provide%20information%20about%20and%20deal%20with%20LGBT%20rights> (20. Veljače 2017.)
- Hodžić, A. i Bijelić, N. (2012) *Izveštaj istraživanja o mišljenjima i stavovima prema homoseksualnosti u srednjim školama u Zagrebu*. Zagreb: Queer Zagreb.
- Hodžić, A. i Bijelić, N. (2003) *Značaj roda u stavovima i seksualnom ponašanju adolescenata i adolescentica: izvještaj istraživanja muškarci, žene i seksualnost*. Zagreb: CESI
- Hodžić, A., Bijelić, N., Cesar, S. (2003) *Spol i rod pod povećalom: priručnik o identitetima, seksualnosti i procesu socijalizacije, 2. Izd.* Zagreb: CESI
- Horowitz, J. i Newcomb, M. (2002) A Multidimensional Approach to Homosexual Identity. *Journal of Homosexuality*, 42(2), str. 1-19.

- HREA (2003) *Study guide: Sexual orientation and Human Rights*. (online). Human Rights Library. Dostupno na: <http://hrlibrary.umn.edu/edumat/studyguides/sexualorientation.html> (20.veljače 2017.)
- Hrvatić, N. (2014) Interkulturalne odrednice seksualne pedagogije. U: *Suvremena pitanja*, ISSN 1840-1252, 9(17), str. 15-25.
- International Olympic Committee. (2015) *IOC Consensus Meeting on Sex Reassignment and Hyperandrogenism* (online). Switzerland: IOC. Dostupno na: https://stillmed.olympic.org/Documents/Commissions_PDFfiles/Medical_commission/2015-11_ioc_consensus_meeting_on_sex_reassignment_and_hyperandrogenism-en.pdf (6.9.2017.)
- Jokić, B., Baranović, B., Hitrec, S., Reškovac, T., Ristić Dedić, Z., Vuk, B., Vuk, R. (2016) *Okvir nacionalnog kurikulumuma* (online). Dostupno na: <http://www.kurikulum.hr/wp-content/uploads/2016/02/ONK-18.2-POPODNE-2.pdf> (12.svibnja 2017.)
- Kavanagh, S. (2012) LGBT Issues in K-12 Education. *Encyclopedia of Diversity in Education*. Sage Knowledge.
- Kehily, M.J. (2002) Sexing the Subject: Teachers, pedagogies and seks education. U: *Sex Education*, 2(3), str. 215-231.
- Kekez, A., Bijelić, N., Gereš, N., Cesar, S., Kobaš, V. (2009) *Sex na ex: priručnik za javno zagovaranje u području seksualnih prava mladih*. (online). Zagreb: CESI. Dostupno na: <http://www.cesi.hr/attach/s/sexnaex.pdf> (2.veljače 2017.)
- Kenneady, D.A. i Oswalt, S. (2014) Is Cass's Model of Homosexual Identity Formation Relevant to Today's Society? *American Journal of Sexuality Education*, 9(2), str. 229-249.
- Kurikulum zdravstvenog odgoja (2012) (online). Dostupno na: http://www.azoo.hr/images/zdravstveni/Kurikulum_ZO.pdf (4.travnja 2017.)
- Kurikulum udruge GROZD za osnovne škole (2007) (online). Dostupno na: http://zdravstveniodgoj.com/uploads/multiple_upload/121a796f-4ecd-d386-a24b-1745750a8308_GROZD_osnovne_skole_za_MZOS_studeni_2007.pdf (9.travnja 2017.)

- Kurikulum udruge GROZD za srednje škole (2007) (online). Dostupno na: http://zdravstveniodgoj.com/uploads/multiple_upload/ba8d1173-947e-d7e7-87c6-c01f7a9b293b_GROZD_srednje_skole_za_MZOS_studeni_2007.pdf (9.travnja 2017.)
- Kurikulum udruge GROZD za trogodišnje srednje škole (2007) (online). Dostupno na: http://zdravstveniodgoj.com/uploads/multiple_upload/c13ae159-5bd1-b60b-fecf-ca44d02fe38b_GROZD_trogodisnje_skole_za_MZOS_studeni_2007.pdf (9.travnja 2017.)
- Lacković-Grgin, K. (2006) *Psihologija adolescencije*. Zadar: Naklada Slap.
- Lee, D. i Carpenter, V. (2015) „What would you like me to do? Lie to you?“ Teacher education responsibilities to LGBTI students. U: *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 43(2), str. 169-180.
- LGBT students in post-primary Schools (2009) *Guidance for Principals and School Leaders*: GLEN (online). Dostupno na: http://www.belongto.org/attachments/233_Guidance_for_School_Leaders.pdf (26.veljače 2017.)
- LORI. *Prava LGBTIQ osoba u Hrvatskoj*. (online). Dostupno na: <http://www.ori.hr/prava-lgbt-osoba/prava-lgbtqi-osoba-u-hrvatskoj> (20.siječnja 2017.)
- LORI. *Prava LGBTIQ osoba u Svijetu*. (online). Dostupno na: <http://www.ori.hr/prava-lgbt-osoba/prava-lgbtqi-osoba-u-svijetu> (20.siječnja 2017.)
- Maleš, Dubravka (2000) Spolni odgoj u kontekstu prava djeteta: *Dijete i društvo*, 2 (2), str.201–215.
- Maljković, D. (2008) *Ka nehomofobičnoj školi*. Beograd: Gayten-LGBT
- Marques, S., Goldfarb, E.S., Deardorff, J., Constantine, N.A. (2017) Perspectives on Conceptualizing Developmentally Appropriate Sexuality Education. *American Journal of Sexuality Education*, 12(1), str. 35-54.
- Masters, W., Johnson, V., Kolodny, R. (2006) *Ljudska seksualnost*. Zagreb: Naklada Slap.

- McCarty-Caplan, D. (2013) Schools, Sex Education, and Support for Sexual Minorities: Exploring Historic Marginalization and Future Potential. *American Journal of Sexuality Education*, 8(4), str. 246-273.
- Mesić, V. (2016a) *Kako je spolni odgoj unatoč Križarskom ratu konzervativaca ipak ušao u škole* (online). Zagreb: Voxfeminae. Dostupno na: <https://www.voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/10282-kako-je-spolni-odgoj-unatoc-krizarskom-ratu-konzervativaca-ipak-usao-u-skole>: Voxfeminae (23. kolovoza 2017.)
- Mesić, V. (2016b) *Povijesni pregled razvoja spolnog odgoja u Hrvatskoj* (online). Zagreb: Voxfeminae. Dostupno na: <https://www.voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/10266-povijesni-pregled-razvoja-spolnog-odgoja-u-hrvatskoj> : Voxfeminae (23. kolovoza 2017.)
- Mills, M. (2004) Male teachers, homophobia, misogyny and teacher education. U: *Teaching Education*, 15(1), str. 27-39.
- Milton, J., Berne, L., Peppard, J., Patton, W., Hunt, L., Wright, S. (2001) Teaching Sex Education in High Schools: What qualities do Australian teachers value? U: *Sex Education*, 1(2), str. 175-186.
- Miljenović, A. (2010) Značaj seksualnih tema u socijalnom radu. U: *Ljetopis socijalnog rada*. 17 (1), str. 27-48.
- Modrić, J., Šoh, D., Štulhofer, A. (2011) Stavovi o cjelovitoj seksualnoj edukaciji u hrvatskim školama: rezultati nacionalnog istraživanja mladih. Zagreb: *Revija za sociologiju*, 41(1), str. 77-97.
- Mondimore, F. (2003) *Prirodna povijest homoseksualnosti*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Mrnjauš, K. (2014) *Vrednovanje programa spolnog odgoja*. Rijeka: Filozofski fakultet, str. 293-320.
- MZOS (2012) *Od jeseni zdravstveni odgoj u svim školama*. (online). Dostupno na: <https://mzo.hr/hr/od-jeseni-zdravstveni-odgoj-u-svim-skolama>) (4.travnja 2017.)
- Narayan, P. (2007) Somewhere over the rainbow. *Boston Univerisity International Law Journal*, 24, str. 313-347.
- Narodne novine (2014) *Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola*. Zagreb: Narodne novine d.d., br.92.

- Pavičić-Vukičević, J. (2013) Uloga implicitne teorije nastavnika u skrivenom kurikulumu suvremene škole. Zagreb: *Pedagogijska istraživanja*. 10(1)
- Petrović, L. (2012) *Seksualni odgoj u hrvatskim školama- seksualna revolucija ili kulturalna evolucija?*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Petz, B., Kljaić, S., Kolesarić, V., Krizmanić, M., Szabo, M., Šverko, B. (2005) *Psihologijski rječnik*. Zagreb: Naklada Slap.
- Petz, B. (1992) *Psihologijski rječnik*. Zagreb: Prosvjeta.
- Poštić, J., Mamula, M., Hodžić, A. (2005) *Seksualna prava: Budućnost u ravnopravnosti*. Zagreb: Ženska soba- Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i ženske seksualnosti.
- Richmond, M., Castle, C., Yankah, E., Chetty, D. (2009) *International Technical Guidance on Sexuality Education*.(online). Francuska: UNESCO. Dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183281e.pdf> (25.siječnja 2017.)
- Salkić, S. (2011) *Seksualne i rodne manjine- implikacije za rad u školi*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Sambolić, S. (2014) *Seksualna različitost kao dio prava na obrazovanje- implikacije za odgojno-obrazovnu praksu*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Sanjakdar, F., Allen, L., Rasmussen, M.L., Quinlivan, K., Bromdal, A., Aspin, C. (2015) In search of Critical Pedagogy in Sexuality Education: Visions, Imaginations, and Paradoxes. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 37(1), str. 53-70.
- SeZaM (2010) *Za edukatore/ice: Što se može učiniti u školi?* (online). Dostupno na: <http://www.sezamweb.net/hr/za-edukatore-ice/> (20.lipnja 2017.)
- Shtarkshall, A., Santelli, J., Hirsch, J. (2007) Sex Education and Sexual Socialization: Roles for Educators and Parents. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 39 (2), str. 116-119.
- Sielert, U. (2008) *Uvod u seksualnu pedagogiju*. Zagreb: Educa.
- Sitar, J. (2013) *Komparativna analiza kurikuluma seksualnog odgoja i obrazovanja u europskom kontekstu*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Smith, B. (2007) *The psychology of sex and gender*. Boston: Allyn & Bacon.

- Spanier, G. (1977) Sexual Socialization: A conceptual Review: *International Journal of Sociology of the Family*, 7(1), str. 87-106.
- Štulhofer, A. i Hodžić, A. (2003) Seksualna edukacija u školi: što je s Hrvatskom? Zagreb: *Napredak*, vol. 144(1), str. 40-52.
- The Body. (1998/1999) Fact Sheet: Worldwide Antidiscrimination Laws and Policies Based on Sexual Orientation. *Sexuality Information and Education Council of the United States*. (online). Dostupno na: <http://www.thebody.com/content/art2432.html> (25. veljače 2017.)
- Toolkit for Teachers (2006) *Dealing with Homophobia and Homophobic Bullying in Scottish Schools*. Glasgow: Learning and Teaching Scotland.
- Troiden, R. (2008) The Formation of Homosexual identities. *Journal of Homosexuality*, 17, str. 43-74.
- UN (1948) *Opća deklaracija o pravima čovjeka*. br. 217 /III (online) Dostupno na: <http://www.mdomsp.hr/userdocsimages/arhiva/files/73214/Op%C4%87a%20deklaracija%20o%20ljudskim%20pravima.pdf> (15. siječnja 2017.)
- Ustav Republike Hrvatske (NN 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10) prema LORI (online). Dostupno na: <http://www.lori.hr/prava-lgbt-osoba/prava-lgbtiq-osoba-u-hrvatskoj> (20. siječnja 2017.)
- Vučković, D., Miladinović, D., Miletić, G., Anđelovski, J., Savić, M., Kojadinović, M., Milivojević, S., Savić, S., Mršević, Z. (2006) *Čitanka: Od A do Š o lezbijskim i gej ljudskim pravima*. Beograd: Labris.
- WHO. (2006) *Sexual and reproductive health* (online). Dostupno na: http://www.who.int/reproductivehealth/topics/sexual_health/sh_definitions/en/ (22. siječnja 2017.)
- Willoughby, B., Doty, N. i Malik, N. (2010) Victimization, Family Rejection, and Outcomes of Gay, Lesbian, and Bisexual Young People: The role of Negative GLB Identity. *Journal of GLBT Family Studies*, 6(4), str. 403-424.
- Winkelmann, C. (2010) *Standardi spolnog odgoja u Europi*. (online). Koln: Savezni centar za zdravstveno obrazovanje (BZgA). Dostupno na: http://www.azoo.hr/images/izdanja/Standardi_spolnog_odgoja. (13. siječnja 2017.)

- Wormer, K. i McKinney, R. (2003) What Schools can do to help LGB Youth: A harm reduction approach. *Adolescence*, 30(151), str. 409-420.